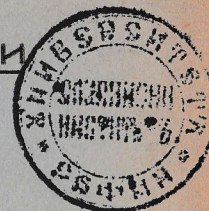

СТОЯНЪ МИХАЙЛОВСКИ

НЕИЗДАДЕНИ СЪЧИНЕНИЯ
ТОМЪ I

МЕТАПОЛИТИКА

УВОДЪ, БЕЛЕНКИ И УРЕДБА ОТЪ
ИВАНЪ БОГДАНОВЪ

80
1471

СОФИЯ

ИЗДАНИЕ НА КОМИТЕТА „СТ. МИХАЙЛОВСКИ“
1940

M

8978

СТОЯНЪ МИХАЙЛОВСКИ

УН. БИБЛИОТЕКА
№ 5220
7942

НЕИЗДАДЕНИ СЪЧИНЕНИЯ
ТОМЪ I

МЕТАПОЛИТИКА

УВОДЪ, БЕЛЕНКИ И УРЕДБА ОТЪ
ИВАНЪ БОГДАНОВЪ

УН. БИБЛИОТЕКА
№ 5220
7942

СОФИЯ
ИЗДАНИЕ НА КОМИТЕТА „СТ. МИХА
1940

000000144798

СТОЯНЪ МИХАЙЛОВСКИ

УН. БИБЛИОТЕКА
№ 5220
7942

ВЪВЕДЕНИЕ ВЪ ФИЛОСОФИ-
ЯТА НА НОВОБЪЛГАРСКАТА
ИСТОРИЯ

КАКЪ ЗАПАДАТЪ И СЕ
ПРОВАЛЯТЪ ДЪРЖАВИТЕ

МЕТАПОЛИТИЧЕСКИ СТУДИИ

УН. БИБЛИОТЕКА
№ 5220
7942

СОФИЯ
ИЗДАНИЕ НА КОМИТЕТА „СТ. МИХАЙЛОВСКИ“
1940

ОБЩЕСТВЕНАТА СТРУНА У МИХАЙЛОВСКИ

Дали защото политическата действителност е стояла винаги по-ниско от представата на поета за обществени поредки или пък, защото законите на които тя се подчинява са били винаги твърде сложни за жаркия поетски ум — но рядко обществени дела са възпламенявали фантазията на поета, и още по-рядко са впръгали волята му в политическа борба на дадено време. Всичко туй е давало основание на мнозина мислители и историци да говорят за отчужденост на поета от живота. Всъщност, никой не живее по-пълно от поета, по-близо до живота от художника. Но волята за живот у поета е в най-добрия случай порив към съвършенство — лично и обществено — представата за което извира не от чувство за целесъобразност и идея за неподвижна норма, но от усещане за вечност. И ето как поетът бива скаран с определен строй, политическа доктрина и обществена идеология, за да остане в абсолютна хармония с идеята за вечно усъвършенстване на публичния живот. Поетът е поетът затуй, защото носи в гърдите си покрай зова на своето време — което никога по-добре не разбира от него — още искрата на един идеал: естетически и етически, чрез която осмисля миналото и осветлява бъдещето.

Възможно е, обаче, естетичният и етичен блясък на поета да дири осъществяване по-близо в времето, а любовта му към човъка да търси да се излѐе в постижение на щастлива участ за него. Най-сетне възможно е поетът да иска да бже самият той осъществител на собствените си идеи, като постигне пълно сливане между идеал и негов носител, между творец и дело. Сждбата

ка въ името на единъ конкретенъ идеалъ и подъ напора на идеята категоричностъ на епохата.

Политическия идеалъ е лайт-мотивъ не само на поетичното творчество на Михайловски, не само на словесното му дѣло, но и на цѣлокупната му дейность въобще. Животъ си той схваща като призвание за проповѣдь на новъ канонъ, а поезията и трибуната като главни проводници на своитѣ обществени, нравствени и религиозни идеи.

И най-бѣглиятъ анализъ на неговото поетично творчество е въ състояние да убеди, че главенъ и най-моцень изворъ на вдъхновението му е обществеността, мѣстниятъ поетически животъ. Задъ критичния характеръ на поетичния образъ той крие строги, но ясни концепции за право и обществень моралъ, за държавно устройство и публичень редъ. Вънъ отъ поезията политическия идеи сѣ главни двигатели на неговата активностъ — писателска и общественишка. Само въ минути на успокоение, когато се е уморилъ да води борба, той дири свѣтлина въ Небето и се мѣчи да я отрази въ сърдцето си. Неможеше да бѣде и другога: уморената душа би могла да намѣри нови сили само отъ горе, дето е изворътъ и на голѣмата му вѣра въ правдата и величието на духа.

Здравото обществено чувство на Михайловски, будната негова свѣсть, политическата му интуиция, го правятъ обществено активень отъ най-ранна възраст и не му позволяватъ да се отдалечи отъ политическия животъ до самата му смъртъ. Много пѣти упоритата борба му донесе жестоки страдания; много пѣти съзанието, че безвъзвратно руши ти хата кула дето трѣбва да стои мѣдрецътъ, го мѣчи и връща назадъ, но не следъ дълго чувствителната струна започва отново призивано да звъни и го хвърля въ нови борби и завоевания.

Обществената дейность на Михайловски е твърде разнообразна и занимателна. Депутатъ, висшъ чиновникъ, македонски деець, трибунъ, публицистъ, културень ратникъ — той не

на такива поети е винаги твърде тежка: едни отъ тѣхъ пада въ защита на своето знаме, а други вървятъ следъ него цѣль животъ, често сами, и въ негова служба, преставатъ да слугуватъ на музитъ, за да станатъ апостоли на реални правдини и да изстрадаатъ въ името на идеала, който иска толкова по-голѣми жертви, колкото е по-близу осъществимъ. Темпераментътъ на тия поети се озарява отъ огъня на дългъ къмъ ближния, чийто пламъци най-сетне го обгарятъ напълно и го пререщатъ отъ темпераментъ поетичень въ обществень темпераментъ.

Сърдце, като това на Михайловски, рожба на тѣй сложна психика и на толкова жаждець духъ, никога нѣма да бѣде камера само на една струна, па била тя най-застрогаваща въ свѣта. То ще се огласява съ еднаква звучность отъ кордата на поетичния и мистичень блѣнь, ще звучи подъ трепетата на родолюбиеето, ще кѣнти отъ звънението на правдолюбие и добротворство, най-сетне ще вибрира — най-моцно и дълго — отъ звъна на обществената своя струна, която ще да израства отъ най-плътната му стена — тѣй като и гласътъ на поета най-моцно е кѣнтълъ когато духътъ му е докосавалъ тази струна, звѣнътъ на която надмогна трепета на всички други и ги подчини да му служатъ.

Нѣма действителность, която тѣй да го е вълнувала, тѣй да е завладѣвала духовната му мощъ — както политическата и обществена действителность. Той имъ служи и съ перо, и съ живо слово, и чрезъ дѣло. Посветява най-хубавитѣ си години и чувства тѣмъ, изразходва колосална енергия за провеждане на идеи и разбираня, и накрай, умирайки, заявява съ горестъ: „Умирамъ неизползуванъ — бихъ могълъ да дамъ хиляди пѣти повече на общество и народъ — моитѣ усилия бѣха слаби усилия, защото бѣха усилия самотни!“ — Презъ течение на години поривътъ къмъ обществени дѣла обсебва всички главни негови емоции и сформирва най-отзивчивото у насъ сърдце къмъ политически и държавни въпроси. Поетътъ примирено отстъпва мѣсто на обществени-

е оставил ни едно поле на нашия обществен живот без да опита неговата почва, не е пропуснал ни едно крупно събитие без да присъедини участие и усилия за неговото преуспяване или проваляне въ зависимост от това дали то е било полезно или вредно народу. Срѣдства на неговата обществена борба сж словото и перото. Един от най-бележититѣ наши оратори, той провежда чрезъ знаменити публични беседи, въ продължение на повече отъ тридесет години, своитѣ идеи, като засѣга най-болнитѣ, най-сложнитѣ, най-важнитѣ проблеми на нашето време и на нашия обществен живот. Гласътъ му кѣнти титанически и между стени на Камарата, и подъ открито небе, въ столица и провинция, на български и френски езикъ, предъ огромни аудитории и нѣколцина прехласнати слушатели, на митинги, академични събрания и душеспасителни беседи — разнася слова за правда, за вѣра, за борба, за ново бждеще и новъ политически скрижалъ. Между това перото му на обществен ратникъ не е изсъвало нито единъ день. Всѣко събитие — мѣстно или европейско — намира отзвукъ между редоветѣ на неговитѣ статии, публикувани съ стотици за единъ периодъ отъ близу половина вѣкъ. Отначало въ духъ и по естество характерни и важни за момента, съ течение на времето неговитѣ статии започватъ да ставатъ провондници на политическата му идеология и да отразяватъ общественъ светогледъ, плодъ на проникновени проучвания и задълбоченъ анализъ на събитията. Такъвъ родъ статии той публикува най-първо въ в. Д е н ъ (София, редакторъ В. Т. Велчевъ) отъ 1904. насетне. Въ тѣзи статии, макаръ че разглежда въпроситѣ чисто принципино, вънъ отъ частното убеждение на гражданана, той не е далечъ отъ личенъ полемизъмъ и отъ критика надъ дѣлата на тогавашни политически дейци, съобразена къмъ известни политически симпатии. Затова тия статии не носятъ белези на стройна система — не само ориентирана къмъ опредѣлено теоретично сръдище, но и дълбоко промислена, изживѣна и защитена като обществена доктрина.

Като истински метаполитикъ и теоретиченъ публицистъ Михайловски започва да се оформя следъ отдръпването си отъ активни политически животь на страната — отъ 1905—1911. окончателно. По това време той изучава и великитѣ западни — въ голѣмата си частъ френски — социолози и мислители, и като използва обширнитѣ си наблюдения, обособява своята метаполитична система, оттогавъ насетне, неизмѣнна въ главнитѣ си линии. Нейнитѣ основни принципи той започва да нахвърля отначало въ отдѣлни статии, най-често подъ формата на кратки разсждения. Голѣмъ брой отъ тѣхъ публикува на отдѣлни цикли най-първо въ Ц ѣ р к о в е н ъ в е с т н и к ъ (София, 1908—1911). Следъ войнитѣ, вече въ отдѣлни статии, изцѣлоразвити околна идея, той печата едни отъ най-дълбокитѣ си прониквания въ това отношение въ твърде популярния в. Н а п р е д ъ (София, 1920—1921). Голѣма частъ отъ политическитѣ му статии е публикувана и въ вестницитѣ: К у б р а т ъ (София, 1926—1927), К а м б а н а (София, 1926—1927) и мн. др. вестници и списания. Вънъ отъ тия статии въ които е отразено разбирање на публичния животь и основнитѣ държавни проблеми, което може да се брой лично негово, писалъ е множество статии по най-разнообразни обществени въпроси, задачи и цели на политическия моментъ. Голѣма частъ отъ тѣхъ е печатана въ в. С о ф и я н е ц ъ (София, 1879), Н а р о д н и й г л а с ъ (Пловдивъ, 1880), Р е ф о р м и (София, 1902—1905).

Но всичкитя статии оставатъ все пакъ преходна публицистика и, въпрѣки дълбочината си, осждени сж на забрза. После чрезъ тѣхъ авторътъ преследва чисто практически цели — тѣмъ не е чужда и полемиката, и рѣзкиятъ тонъ, и фрагментарността. Отначало Михайловски не е ималъ намѣрение да пише систематични публицистични трудове. Съ течение на времето, като развива тезиситѣ на едно сждение, като разширява своето наблюдение надъ все нови и нови явления, той установява не само нови принципи, но и известна закономерность на която се подчиняватъ явленията.

Така неустътно достига до определена система и замисля да я обоснове и развие изчерпателно. Неговите значителни съчинения върху политически въпроси датуват от 1916. насетне. Михайловски постоянно разширява кръга. Това обяснява защо едни и същи идеи и концепции сж развити въ различни съчинения и въ все по-висока степенъ. Въ 1924. той започва да пише голѣмитъ си съчинения отъ този родъ публикувани въ тази книга. Той нѣма възможността да ги довърши напълно, развие и обработки — смъртта го откъсна неочаквано отъ работната му маса.

Политико-обществениятъ анализъ е една отъ главнитѣ стихии на Михайловски. Нищо тъй не завладѣва духовнитѣ сили и творческия патосъ на автора, нищо тъй не го увлича, както сждбата на народа като духовенъ организъмъ. За свое най-висше призвание, за свой най-светъ дългъ, предъ който всѣки другъ интересъ трѣбва да се преклони, той брои службата народу чрезъ слово: да изясни, да опѣти, да предпази отъ заблуждения държавници и поданници — това е за него най-свѣтла задача. Той търси политическата истина навредъ; съ еднакъвъ жаръ се рови въ мждритѣ промишления на великитѣ мислители, прави разборъ на събития, падения и възходи, па дири и въ своята мждростъ, въ своя горчивъ опитъ да открие искра, отъ която да раздуха голѣмия огънь, който ще освѣтли и сгрѣ неразумието и тъмнитѣ понятия на неговитѣ съвременници. И всичко хубаво, мощно и свѣтло, каквото е поклънало въ голѣмото му сърдце, въ бурния му духъ, той принася тукъ, съчленява го съ голѣма любовъ къмъ Родина и народъ, изпълня го съ свѣтла вѣра въ възможно велико бждеще. Защо Михайловски не е преставалъ да мисли нито за мигъ, че работитѣ у насъ могатъ да се промѣнятъ и да настанатъ свѣтли дни. Подчъртавали сме и другаде, че задъ песимизма на Михайловски къмъ определено време и определѣни лица се крие великъ оптимизъмъ въ развитието, голѣма вѣра въ правдата, въ добродетелитѣ, въ

въчнитѣ идеи. Песимизмътъ на Михайловски прочее не е философски, а обществено-критиченъ.

Когато читателтъ прелиства следващитѣ страници съ съчинения на Михайловски, нека има предъ очи тѣзи нѣколко положения: тия съчинения сж писани въ 1924. — време неустановено, преходно за обществено-политическата мисль; време, когато кълнѣха нови публични строеве, когато ставахъ рѣзки преломи. Старитѣ разбираня търпѣха крушения, индивидуализмътъ отстъпваше мѣсто на универсализма, демократизмътъ се колебаеше безъ дори насреща му да бѣ станалъ авторитаризма. Никой правенъ философъ, никой общественикъ, никой историкъ, не се бѣ изказалъ още по голѣмитѣ въпроси на деня. — На много мѣста Михайловски е вече опроверганъ отъ по-къснитѣ събития, другаде е доста смѣлъ и бѣгълъ, но по отношение на цѣлото, още повече по отношение на нашата действителностъ, той бѣ красноречиво потвърденъ. Днесъ въ публичното право, въ философията на историята, въ общественитѣ учения, много отъ идеитѣ на Михайловски сж взведени въ стройни учения. Именити учени отъ цѣлъ свѣтъ, проникновени социолози, безпристрастни наблюдатели или интуитивни политици, всѣки отъ свое гледище: научно или прагматично, идеалистично или материалистично, кинетично или механистично — строятъ нови системи, дълбоко проникнати отъ съзнанието, че не голата абстракция, но само точниятъ анализъ на миналото може да даде правилна ориентация. Михайловски изхождаше отъ нищожень опитъ, отъ несигурна и до нейде остарѣла доктрина и отъ теоретична изолитраностъ — защото преди него никой не се бѣ докосвалъ до тия въпроси — но все пакъ успѣ да сложи непоклатима основа на обществено-политическия критичизмъ у насъ, наистина, по начинъ повече интуитивенъ отколкото правно-философски, социологично и исторически системенъ, но затова пакъ здраво ориентиранъ върху основнитѣ проблеми на родната действителностъ.

Нека читателът има още предъ очи, че тия съчинения на Михайловски не сж напълно завършени. Ние направихме всичко, за да ги поднесемъ въ форма най-близка до тази, която той е мислил да имъ даде, като отстранихме всько повторение, недоразвитост на мисълта и фрагментарност на израза, безъ разбира се, да измѣнимъ въ нѣщо съдържанието имъ. Като е знаелъ колко много ще трѣбва да работи още върху тѣхъ, Михайловски не е смѣталъ дори да ги публикува, та затова не ги и упоменава въ духовното си Завѣщание между онѣзи свои трудове, които ще трѣбва да излѣзятъ следъ смъртта му. И днесъ, като публикуваме тѣзи трудове, въпрѣки мълчаливата запрета на именития покойникъ, ние мислимъ, че нѣма съ нищо да възмутимъ паметта му, едно защото правото на сждъ надъ неговитъ творби не принадлежи нему, а на поколѣнието отъ чието име го упражняваме и друго, защото намираме въ тѣхъ ценности, за които той не е предполагалъ отъ какво капитално значение могатъ да бждатъ за насъ.

Предлежациятъ томъ съдържа две отъ най-големитъ съчинения на Михайловски по политико-обществени въпроси. Както въ заглавието на нѣкои отъ тѣхъ, така и въ текста, той употребява израза: философия на новобългарската история. Компетентниятъ читателъ ще забележи веднага, че този изразъ трѣбва да се тълкува малко по-общо отколкото е възприето да се тълкува въ науката. Михайловски не е философъ на историята. Като систематична дисциплина, доколкото се приема, че е възможна теоретически, философия на историята, за три въковното си развитие, представлява обособена философска областъ, задаचितъ на която сж много по-обща, по-абстрактни, за да служатъ на известна политико-обществена ориентация каквато преследватъ преди всичко съчиненията на Михайловски. Мжчно е дори да се твърди, че е възможна философия на историята на определена нация, и отъ тамъ на българския народъ. Философия на историята е теоретична дисциплина — Михайловски е пи-

сателъ прагматикъ, ратникъ на определени идеи, и въ това мисля, се състои неговото голѣмо значение за насъ. Разбира се, на много мѣста той използува достиженията на западни философи на историята, но къмъ проблемитъ на нашата общественостъ има гледището на практиченъ политикъ, не на метафизикъ, макаръ че дава теоретиченъ изразъ на система принципи, за общия характеръ на които може да се каже, че служатъ не на нѣкакво философско познание, а на една определена идея обществена и държавна. По тия съображения дадохме общо наименование на тѣзи съчинения *Методика*, като искахме да подчертаемъ, че отразяватъ началата не на конкретна политическа платформа, а на една държавна доктрина, важеща надъ голѣмъ отръзъ отъ нашето историческо време и ориентирана къмъ родната социологична действителностъ.

Основниятъ проблемъ на съчиненията въ тази книга е проблемътъ за несответствието на институциитъ къмъ бита, морала и историческата възраст на нашия народъ. Гледището отъ което авторътъ разглежда този проблемъ е правно-политическо. Но то не е единственото гледище на писателя: къмъ проблемитъ той пристѣпва и отъ философско-правно и социологично гледище. Всички негови гледища иматъ корень въ историческата целесъобразностъ — ни едно отъ тѣхъ не изхожда отъ нѣкаква правна доктрина. Михайловски прави обстоенъ разборъ на предпоставкитъ при които сж били създадени основнитъ норми на нашето публично право и при които е било сформирано правното съзнание на управлявани и управляващи въ зората на третото българско царство. Но той не се спира до тукъ. Своята теза, че на българина сж били дадени институции несъответстващи на неговото историческо развитие, той обосновава не априорно, но съ помощта на доказателства почерпени отъ нашия общественъ и държавенъ животъ за половина вѣкъ време. Доказателства черпи главно отъ народния битъ и моралъ, отъ анализа на идеята за свобода и публични правдини у народа.

Неговият метод, обаче, не е само критически. Като обяснява големата политическа развала у насъ съ естеството на основният принцип на правопоредъкъ и като се обявява върль врагъ на поставения споредъ него на фалшиви основи общественъ битъ — Михайловски не забравя да посочи пътищата на възможното оздравяване на нравитъ — тъй като единствено тѣ могатъ да опредѣлятъ какъвъ трѣба да бжде конституционниятъ статутъ на организирания народъ, защото само високата нравственостъ може да доведе до добъръ законъ, а не обратно — и най-свършениятъ законъ не е въ състояние да подари правилно разбираани правдини и да създаде съзнателни граждани.

Голѣмото съзнание за трудността на трактуваната материя и за отговорността му не толкова като критикъ надъ цѣла история, колкото като водачъ къмъ ново бждеще, го е направило крайно въздържанъ въ изразъ и анализъ. Свикнали сме да четемъ въ поезията и публицистиката му крайни изводи, да слушаме гласъ, който не търпи възражения, да се подлагаме подъ яростъ и сарказъмъ, каквито едвали ще чуемъ отъ другога вече. И може да се рече: колкото е тамъ невъздържанъ — толкова е тукъ спокоенъ и сдържанъ. Причината е ясна — въ поетичното си творчество Михайловски често е ставалъ сждникъ надъ опредѣлени личности и типове люде (затова е мразенъ до днесъ и ще бжде ненавижданъ още дълго), но тукъ той се отдѣля надъ всѣко име и прави критика надъ институции, критикува обществени прояви и състояния. Може да се докаже, че безъ субективния сждъ надъ личността, той не би билъ въ състояние да схване симптомитъ на общата болка и да я изобрази. Затова критицизмътъ на неговата сатира е предпоставка на неговия публицистиченъ критицизмъ. Разбира се, дето се докосва до нѣкои частни разбираия или разглежда събития близки до времеписането на неговитъ етюди, той не е безпристрастенъ и исторически точенъ, тъй както не би билъ и никой другъ на негово мѣсто.

Първото отъ двѣтъ съчинения публикувани въ тази книга — Въведение въ философията на новобългарската история — разглежда главно въпроса за свободата. До този проблемъ Михайловски се докосва не отъ метафизично гледище, а отъ право-политическо. Въпросътъ за публичнитъ правдини на отдѣлния гражданинъ въ право-организираното общество наречено държава — е единъ отъ най-труднитъ въ системата на всички правни и политически учения за всѣко време. Отъ неговото задоволително решаване и нормено третиране зависи правилниятъ развой на обществата и сждбата на отдѣлния тѣхенъ членъ. Свободата за Михайловски не е безпрекословно право на гражданина да нагажда личния си животъ и общественото си сътрудничество както самъ разбира, тя не е благо, което черпи сила отъ закона, но преди всичко чувство на обаязаностъ отъ сложна сума задължения къмъ себеподобнитъ и държавата. Тя е самоограничение и сществува дотолкова, доколкото може да служи като срдство на обществената свобода — т. е. на държавната идея, на целитъ на организирания народъ. Свободата не е предвѣчно право, нейната степенъ се обуслова отъ развитието на индивида въ обществото, отъ неговата способностъ къмъ самостояенъ общественъ животъ. Истинската свобода се постига чрезъ иерархия, самоограничение и социално сътрудничество. Свободата, следователно, е дългъ, че сетне право — нейна главна предпоставка е личниятъ моралъ и духовното самоусвършенствование на индивида — качества, които никой законъ въ свѣта не може да октроира. И ето защо свободата на личността се състои въ самовъзвишение, а публичнитъ правдини иматъ мѣсто въ общество, дето гражданинъ сж готови да се съобразяватъ съ онава, което е произвездъ преди всичко на тѣхното правно съзнание.

Второто съчинение — Какъ западатъ и се провалятъ държавитъ — има за главна идея да обясни българскитъ държавни несполуки и катастрофи съ непригод-

ността на основните публични институции към историческото развитие на народа. Михайловски изхожда от положението, че и най-добрият закон не ще бъде освен мъртва догма докато поданиците остават на същото нравствено и културно равнище на което ги е заварил процесът на еманципация от робството. Добрите закони не докарват лична и обществена обнова, а обратно — високите качества на духа, култивирани чрез упорита обществено-възпитателска дейност — сж единствени в състояние да създадат добро законодателство. Големите публични свободи съ които е билъ обдаренъ току-що еманципирания българинъ се оказаватъ съсипателни за неговото чувство за обществена дисциплина, понеже понятията му за право и моралъ сж били още твърде нисши и несигурни. И той смѣта: само чрезъ самовъзпитание може да се стигне до преустройство — идея, свършено чужда на всички наши обществени водачи, за които лѣкътъ е билъ винаги въ промѣна на законодателството, въ отиване къмъ все нови и нови правдини, безъ задължения, безъ да се подчъртае, че всѣко право извира изъ дълга.

Споредъ Михайловски българскиятъ националенъ въпросъ не е политически, а психологически. Възходътъ ще дойде следъ дълголѣтно гражданско възпитание, чрезъ осъзнаване на гражданина като членъ на едно общество само чрезъ което е възможенъ животътъ му, чрезъ осъзнаване най-вече на неговитъ лични възможности и разумѣване на състоянието въ което се намира при опредѣленитъ исторически и битови предпоставки на развитие. Само когато гражданитъ създае своята политическа и културна невъзмъжжалостъ, ще може да се издигне надъ хаоса отъ заблуди и пороци въ които плува, да ги надмогне и да се приготви като строителъ на новъ публиченъ редъ. Сжщеременно, като най-важна задача предстои на българскиятъ държавници да работятъ за установяване на такъвъ порядъкъ на публични права, при които гражданитъ да се усѣти въ здрава връз-

ка съ държава и себеподобни, като се подчини на строга лична и обществена дисциплина. И затова необходимо е да се тръгне отъ тамъ отъ дето никой до сега не е тръгвалъ: подчъртаване на дълга предъ правата, упорита нравствено-възпитателна проповѣдь въ име на народното и държавно преуспѣване.

Обществено-политическиятъ съчинения на Михайловски не сж голо научно изследване на прогнозитъ на нашия обществень животъ. Тъ сж живо слово. Покрай задачата да обяснятъ, тѣ иматъ и велика целъ да лѣкуватъ, което ги прави още по-ценни. Тѣ сж погледъ повече напредъ — погледъ, който, обаче, предварително е обхваналъ и миналото. И както имаме предъ очи колко е бедна нашата литература отъ подобни съчинения, значението имъ трѣбва да се брои за още по-големо, не само защото ще ориентиратъ мало и големо — най-вече водачитъ на народа — но и защото тѣхнитъ идеи безъ друго ще се подемятъ отъ нови работници на мисълта, отъ по-млади и вдѣхновени мислители, и разработени, може би, съ повече проникновение, съ по-сигуренъ анализ и крепка вѣра, ще освѣтятъ усилията на всички, които търсятъ да облекнатъ бждещето на българския народъ въ твърдата скала на правилно изтълкуваната негова политическа история.

Януарий, 1940.

Иванъ Богдановъ

ВЪВЕДЕНИЕ ВЪ ФИЛОСОФИЯТА
НА
НОВОБЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ

ЧАСТЪ I

Наблюденията които правимъ въ обществото — така сжщо и свидетелството на историята — ни показватъ, че целта на човѣшкия животъ стои въ духовното усъвършенствуване.

Богъ не е създадъ човѣка съвършенъ, — създадъ го е усъвършаемъ.

По тоя начинъ Богъ е далъ на човѣка следното правило за разумно и добро живѣне: постоянно работи надъ себе си, просвѣщавай и превъзпигавай въ вси дни себе си, имай за върховна грижа въхода въкъмъ съвършенство.

Може да се рече, че човѣкъ е ваятель на своята душа. Богъ му е повѣрилъ дѣло незавършено съ поръчка да го завърши.

Тона работене надъ себе си — единъ руски мислителъ го нарича борьба съ самимъ собою — като показва, че крайтъ на такава борба, ако ти се води съ твърдостъ и постоянство, донася освобождение отъ себя самого, сиречь освобождение отъ своитѣ плътски влѣчения.

* * *

Саморестройството, самопресъздаването, ние го виждаме у единични личности — които се вестяватъ предъ насъ като герои на волята, като рожби на свои полниги, като творци на своята участъ,—които смислятъ да пресътворятъ себе си въ единъ краткъ периодъ отъ три-четири десетилѣтия, смогнуватъ да выдѣлятъ въ себе си единъ свѣтълъ и

живоносенъ идеалъ, да направятъ отъ себе си об-разцовъ типъ отъ разумно сжщество.

Но може ли тълпата — безличната тълпа — безименното сборище отъ човѣшки твари — да извърши подобенъ подвигъ въ сжщия периодъ отъ три-четири десетилѣтия? Не!

Четвъртъ въкъ себесекултурна работа у отдѣлни лица се равни съ две или три столѣтия себесекултурна работа у тълпитѣ.

Само индивидуумътъ е годенъ за бързо самовъздействие; само той може да се види поставенъ въ толкова благоприятни условия за ускоряване на своето психическо назрѣване, щото да реализира въ себе си сжщинско прераждане и да се яви единъ день като новъ чловѣкъ.

Какви могатъ да бждатъ казанитѣ благоприятни условия? Първо, психическата наследственостъ; второ, охолността, социалното положение; трето, всичкитѣ обстоятелства отъ частенъ и общественъ характеръ, които помагатъ на жалуващия за нравствена и научна просвѣта да задоволи своето стремление.

Владени въ най-люта борба за животъ, потънали въ катадневно грижене за семейна издрѣжка — тълпитѣ сж абсолютно неспособни за бърза самокултура.

Уви, жестоко начало формулирано въ Библията — съ потъ на челото ще си печелишъ хлѣба — сѣ още продължава да бжде върховния законъ на живота, когато е въпросъ за развоя и поминъка на народнитѣ маси.

Работа и робство сж еднокоренни изрази; човѣкъ е рабъ на своята работа; работенето превръща волния въ самозаробенникъ.

Библейската повеля тежко лежи надъ окаяното човѣчество — и го гнети — но тя е неотмѣнима. Простолуднето всечасно работи за себе си, сиречь „за своята тѣлесна прехрана, — а това не му

позволява да работи надъ себе си, сиречь за своята душевна пища.¹

Така че духовното подобрене и напредване на множеството върви извънредно бавно.

Културниятъ чловѣкъ, дума единъ френски философъ, е чловѣкъ на вътрешния животъ, *homme de vie intérieure*. У тълпитѣ нѣма вътрешенъ животъ; тѣ живѣятъ извънъ всѣко свѣтопознание и себепознание, извънъ всѣкакви ржководни начала черпени въ законитѣ на живота и въ законитѣ на историята; тѣ животарятъ.

Когато разсжждаватъ върху мудното развитие на народната психика, много идеолози завършватъ своето тжжно констатиране съ следното заключение: — ако бждемъ по-деятелни ще ускоримъ прогреса! Да, нѣма съмнение, че когато духовното наставничество е добре организирано, народното унапредване може да бжде усилено: това е истина очевидна и неоспорима.

При такава организация народното битие ще се различа мирно и тихо — безъ никакви съгресения и катастрофи — или, по-вѣрно, съ минимумъ вълнения и приключения.

Но да се ускори прогреса въ такъвъ размѣръ въ какъто желаятъ това кабинетнитѣ мечтатели, — сиречь да се правятъ голѣми скокове въ вървежа напредъ по пжтя на житейскитѣ подобрения — това е химера на химеритѣ. Природата не обича вълнение; прогресътъ се придържа строго о тоя пределъ максимъ.

* * *

Продантъ на живота не сж друго освенъ фази на неопределено назрѣване.

Извонно назрѣване не може да бжде ускорено, но въпустенъ начинъ — безъ да бжде преиначено,

1 Понимамъ русе храни; отъ глаголъ питать, храня, отглеждамъ

изопачено. Така е въ природата, така е и въ човѣчеството.

Ускоримъ ли назрѣването на живота — ние всѣщностъ ускоряваме периодитѣ на живота, сиречь съкращаваме живота.

Единъ народъ се развива правилно и естествено, когато минава последователно презъ всичкитѣ фази на своето психическо назрѣване — понеже всѣка една отъ тѣзи фази подготвя за понататъшенъ развой, сиречь прави възможни и ползотворни понататъшнитѣ културни придобивки.

Ако прехвърлиме изведнѣжъ отъ първи класъ въ седми класъ учащия юноша — ние не само нѣма да ускориме неговото образование, но ще го компромираме за винаги; въ седмия класъ той ще чуе истини възприети отъ всички учени мжже: но той не ще бже въ състояние да ги разбере — и тѣ ще си останатъ за него мъртво слово.

Е добре, такова прехвърляне — отъ най-долното стъпало до най-горното — по стълбата на културата — вършатъ онѣзи които се опитватъ да всаждатъ у народъ психически невъзмжжалъ наредби за които е потрѣбна пълна психическа възмжжалостъ.

* * *

Какъвъ е нормалниятъ вървежъ на прогреса — въ устройството на народния животъ — въ установлението на държавнитѣ наредби?

Този вървежъ може да бже охарактеризиранъ така: първо, наредбитѣ биватъ най-напредъ институирани въ духоветѣ; второ, наредбитѣ биватъ най-после конституирани въ форма на законъ.

Иначе казано: прогресътъ въ вжтрешния, духовния редъ трѣба да предшества прогреса въ външния, вещественния редъ.

Историята не ни дава нито единъ примѣръ отъ който да можемъ да заключимъ, че публичната съ-

вѣсть и нравитѣ биватъ плодове на държавнитѣ наредби; напротивъ, историята ни показва съ безчислени примѣри, че наредбитѣ сж огледало на публичната душа, че държавниятъ строй отражава народната съвѣсть.

Тамъ гдето обществени установления сж били формулирани на бѣла хартия, въ видъ на узаконения, преди да бждатъ насадени въ душитѣ, въ видъ на прески вѣрвания и убеждения, тамъ никога фактитѣ не сж били на височината на принципитѣ.

Законитѣ не биватъ никога съчиво за изработване на новъ манталитетъ; тѣ биватъ винаги изразъ на духосложение сформирано вече. Законътъ не твори човѣци; законътъ е само тълковникъ на човѣци.

Каквито закони да гарантиратъ тѣхнитѣ права, обскултурнитѣ хора напразно би си помислили, че сж гражданни на правова държава; правова държава е оная кждето правото е вписано въ съвѣститѣ преди да бже написано въ повеленията на законодателя. Великиятъ творитель на социологията, Aug. Comte (Philosophie positive, tome VI) дума: *avant de changer les lois, il faut changer les hommes*¹.

Законътъ бива една велика социална сила, една мощна народна охрана, когато се заражда въ вжтрешния животъ на хората — па овладава най-последния възкашенъ животъ.

Когато законътъ се движи по друга, прогивоположна, насока — сиречь когато се явява най-напредъ въ възкашния животъ — той бива една жадна игра съ съ думи, единъ феноменъ безъ връзки съ общия духъ, едно социално или политическо приключение, което дохожда неочаквано и отминава безслодно.

¹ Преди да измѣнимъ законитѣ, потрѣбно е да промѣнимъ хората (фр.).

* * *

Мнозина думатъ:

— Наредбитъ не сж нищо; всичко зависи отъ хората!

Други отговарятъ:

— Хората не сж нищо; всичко зависи отъ наредбитъ!

Не. Не е само до хората. Не е само до наредбитъ. Всъщностъ, и хората, и наредбитъ играятъ първенствуваща роля въ общественото благоустройство.

Потрѣбна е пълна хармония между институциитъ и гражданитъ, между публичния редъ и народното духосложение.

Само при туй условие общото дѣло, държавното дѣло, бива нѣщо живо, способно да се развива, си речъ да се подобрява успоредно и едновременно съ подобряването на народната душа.

Какво говори историята за страни кждето е липсвало пълно съотношение между социално-политически уредби и културността — слаба или силна — на народнитъ маси?

Въ подобни страни винаги е било констатирано едно отъ следнитъ две явления:

Ако просвѣтнитъ начала насадени въ публичния духъ сж надминавали просвѣтнитъ начала поставени въ установенитъ наредби — държавниятъ редъ е бивалъ промѣненъ силомъ, посрѣдствомъ революционни действия. Така е станало въ Франца¹, въ края на осемнадесетия вѣкъ.

Ако, наопаки, просвѣтнитъ начала поставени въ установенитъ наредби сж надминавали просвѣтнитъ начала насадени въ публичния духъ — държавното управление е изпадало въ ржцетъ на хищни бахто-

¹ Франца — Франция, Франсе, безъ коренно и; вин. и дат. падежъ; им. п. Франсъ, Франщъ.

тражи¹ и звѣроправни насилници, които — закрилени нѣкакъ и насърчавани отъ психическата слѣпотия на тѣлитъ — превръщали сж общото дѣло въ свое частно дѣло, служили сж си съ рода си нолдъ предлогъ, че служатъ на рода си, забулвали сж страститъ си и сж нагиздѣли капризитъ си, за да имъ дадатъ изгледъ на политическа доктрина! Така е ставало винаги — и така става и сега — въ югоизточнитъ страни на Европа, въ Гърция, Сърбия, Румъния, Бѣлгария и Турция.

* * *

Балканскитъ обществени сж наклонни да вѣрватъ, че единъ политически превратъ — въ каквато срѣда и при каквито условия да бива извършенъ той — може да се яви като начална крачка къмъ новъ животъ — ако неговитъ начинатели сж хора ловки и хитроумни.

Това е грубо заблудение — което е било изкупувано съ потоци кърви — и на което последицата е винаги била еднаква — изпадане отъ неволя въ дваждъ по-голяма неволя.

Политическитъ превратъ не бива никога ползотворенъ — ако се вестява като прологъ на еволюция. За да донесе подобрене въ общитъ работи — той трѣба да се яви като епилогъ на еволюция. Иначе казано, обновата на общественния редъ трѣба да привѣршва обновата на духоветъ.

Действието е конкретизирана мисълъ, — събитието е конкретизирана воля. Всѣки жестъ въ вѣнкаташия човѣшки животъ е символъ на една вжтрешна идея, на едно вѣрване, стремление, влѣчение въ душата.

¹ Бахтопражъ, и — отъ *бахтъ* (тур. отъ перс.) честь, въсмѣтъ, добротестина и *пража*, търся, дира — който дири еполюка безъ огледъ на сръбства; сжшо търсачъ на приключени, авантюристъ.

Всѣко домогване, всѣки подвигъ тълкувагъ едно усилие на чувствата, единъ полетъ на интелекта. Като говори за великата френска революция историкътъ Louis Blanc изказва следното сжждение — въ което по единъ магистраленъ начинъ той съкраща философията на казаното събитие:

La Révolution était déjà accomplie dans les âmes avant de devenir un fait. Сиречъ: Революцията бѣше вече извършена въ духоветъ — преди да стане фактъ свършенъ.

Тѣзи думи — всѣки общественикъ трѣба да ги знае и да ги помни; тѣ значатъ, че семето което садиме въ външния животъ не може да даде плодове — ако предварително не е било насадено и не е дало плодове въ вътрешния животъ.

* * *

Колкото за онѣзи политически движения, които носятъ въ Испания названието *pronunciamento*¹ — тѣ не само не се вестяватъ като признаци на нѣ какво народно опомване или свѣстяване — но тѣ сж очебийно доказателство, че народнитѣ маси сж абсолютнo некадърни сами да уреждагъ своигѣ работи.

За да поясниме добре мисълта си — нека направимъ едно сравнение между дѣла, които ставатъ въ крѣга на едно семейство и дѣла, които ставатъ въ обществени сфери.

Представете си едно семейство духовно сломено и разнебитено — едно семейство всрѣдъ което царятъ раздоръ, враждуване, гонитба. Ако натовариме едно чуждо лице — индиферентно и безотговорно —

¹ *Пронунциаменто* — исп. *pronunciamento*; итал. *pronunciamento*; фр. гл. *prononce*, прованс. *pronociament*, произнасямъ, решавамъ, обявявамъ; дума употребявана въ Испания, за да се означае, че градъ или войска сж се обявили срещу централната власт и че започва революция; държавенъ прерагъ, обикн. отъ военни лица.

да падли редъ и хармония въ казаното семейство — това лице не само не ще извърши нѣщо добро и по-малко — но то ще влоши повѣрената нему тежка работа — като ще прибави къмъ нея своигѣ приращки и увлѣчения.

Така бива и въ обществени сфери.

У безкултуренъ или малокултуренъ народъ — когато вѣдъ въ безредици и ежби — негоденъ за никакво самопреустройство — вестяватъ се искатели на приключения, които наричатъ себе си *revolucionarios* — и се провикватъ: — „Ще дадемъ новъ животъ на обществото, новъ редъ на държавата!“ — Обаче следомъ извършениягъ актъ се оказва безсиленъ да докара каква да е обнова. Защо? Защото не изхожда отъ народната душа. Мѣняватъ се управницитѣ: управницата не се мѣнява; всичко става и бива — както е ставало и бивало. Догдето не възкрѣсне обществениягъ духъ не може да възкрѣсне умрѣлото доброденствие.

Трѣба ли да подкрепиме съ примѣри казаното по горе? Тѣ преизобилватъ и вънъ отъ Испания — на Балканския полуостровъ, напримѣръ.

Какво докараха редъ пронунциамента — въ Гърция, въ Турция, въ Сърбия, и прочее? Новъ хомогъ — индиферентенъ яремъ — усъвършенствуванъ гнетъ, а преди всичко липса на стабилностъ, на дълготрайна оправия.

Въ този редъ на идеи его що говори историкътъ Henri Martin:

— *Ce qui est le produit des tempêtes politiques et non des progrès de la raison humaine — sera tôt ou tard emporté par d'autres tempêtes politiques.* (Това което дохожда като плодъ на политически бури

¹ *Испания*, и — отъ рус. глаголъ *искать*, търся, открива; *добро* *Гарси* или *се мжчи* да добие нѣщо.

— а не като плодъ на прогреса въ човѣшкия разумъ — рано или късно ще бжде премахнато пактъ отъ политически бури).

За да се увѣриме въ абсолютната истинностъ на туй твърдение нека прочетеме само сто страници отъ най-новата история на северо-източна и юго-източна Европа.

А знаменитиятъ швейцарски икономистъ и историкъ Sismonde de Sismondi допълва така мисълта на Henri Martin:

Toute réforme doit commencer par les consciences.
Les lois qui n'ont pas de racines dans l'âme du peuple ne durent pas.

Le peuple ne comprend et n'apprécie que les institutions pour les quelles il a lutté pendant de longs siècles.

(Всѣка реформа трѣба да почнува отъ съвѣститѣ. Законитѣ които не сж пуснати корени въ народната душа не траятъ.)

Народътъ разбира и цени само онѣзи институции за които е водилъ борба въ продължение на дълги столѣтия.)

* * *

Отъ всичко гореизложено следва, че законодателтъ не трѣба никога да налага — само по свое начинание и благоусмотрение — една наредба на народнитѣ маси, каквото и твърдо да бжде неговото убеждение, че тая наредба сама по себе си е превъзходна и може да оцастливи едно общество.

Народитѣ не сж за институциитѣ, а институциитѣ сж за народитѣ; а щомъ е тѣй, институциитѣ трѣба да бждатъ сила неотемлима отъ народната душа, сиречь сила, която изхожда отъ народната душа — и която дири винаги убежище и подкрепа въ народната душа.

Въ първата половина на миналия вѣкъ — ето що наса въ камарата на общинитѣ единъ английски премиеръ, — ако помнимъ добре Палмерстунъ, — въ отговоръ на единъ ораторъ, който искаше въведението на западноевропейски наредби въ Турско:

— Азъ отказвамъ да споря съ люде, които си въобразяватъ, че е възможно да оксидентализираме¹ анадолскитѣ кюрди, лазове и юрнци — сиречь да всадиме между тѣхъ, въ единъ день, въ единъ часъ, извезднѣжъ, Лондонски и Парижски уредби! Правилното съотношение между закони и духове е следното: да се отива отъ подобрене на духовитѣ къмъ подобрене на законитѣ, а никакъ не отъ подобрене на законитѣ къмъ подобрене на духовитѣ.

Въ своята Книга за наставници и учители на J. Raouf цитира следнитѣ думи на Hogase Mann:

„Да създадеме република е много лесно нѣщо; но да създадеме републикани е извънредно трудна работа!“

Свѣтла, неоспорима истина!

Република можемъ да създадемъ въ една нощъ, при едно щастливо съзаклятие. Но съзаклятие може да промѣни само режимъ, — то не може да произведе промѣна въ духоветѣ!

Въ Гърция и Турция бѣ прогласено републиканско управление напоследѣтъ.

Но гърци и турци — и подиръ тая прогласа — ще си останатъ такива каквито сж били винаги: гърцитѣ — винаги склоняващи да предводителствуватъ и винаги отказващи да бждатъ предводителствувани, сиречь винаги наклонни къмъ раздоръ и междоусо-

¹ Оксидентализирамъ — позапалничавамъ, правя нѣщо въ прилична на западно; отъ лат. occidentalis западенъ и нѣм. westen вестен. фр. с. в.м. лат. 4.

бица; турцитъ — винаги творители на правда чрезъ привилегия, на редъ чрезъ произволъ и на миръ чрезъ насилие.

А че това така ще бжде у полукulturнитъ гърци и у безкультурнитъ османлийци — доказано е вече чрезъ дълговъковното практикуване на републиканския режимъ у южно-американскитъ многобройни държавици — кждето гоя режимъ, всаденъ между люде духовно неджгави, е получилъ следното определение: — всички протививъ всъкиго, и всъки протививъ всички!

* * *

Идеолозитъ, които възмечтаватъ да създаватъ република преди да създадатъ републиканци — сж привикнали да мислятъ, че освобождение и свобода сж едно и сжщо нъщо, — или, по-точно, че освобождението докарва свобода.

Това е една печална заблуда чиито последствия биватъ постоянни лутания отъ хаосъ и анархия къмъ охлокрация и диктатура, отъ охлокрация и диктатура къмъ хаосъ и анархия.

Не, по никакъвъ начинъ не тръба да отожествяваме освобождението съ свободата.

Освобождението не бива непременно дъло психическо.

То може да дойде като последенъ стадий на духовна еволюция, като епилогъ на съзнателна борба за публични права.

Ала то може да бжде и дъло преждевременно, случайно, сиречь може да дойде извънъ всъкаква духовна еволюция, извънъ привършеното культурно възпитание, извънъ политическата възмжжалостъ. То може да се яви като плодъ на нъкаква война, на щастливъ нъкакъвъ походъ противъ непригответена за самозащита дърква. То може да бжде производъ на своеобразни нъкакви чувства, на тайни нъкакви

замисли и подбуждения у единъ владѣтель, като на примѣръ императора Александра II — който решава да даде на неволници българи, сиречь на чужденци, това което отказва да даде на неволници руси, сиречь на свои поданници.

Свободата е съвсемъ друго нъщо. Свобода значи преди всичко свободенъ духъ. Свободенъ духъ расте и се развива — но не се насажда набърже.

Свободата не може по никакъвъ начинъ да се даде като подаръкъ, както може да се даде освобождението.

Че мегданскитъ трибуни и словоборци говорятъ винаги и изключително за свободата като външно дъло, като физическо дъло — това не е чудно: тѣ не знаятъ или забравятъ, че психическата възмжжалостъ е базисъ на политическото право. Но на тѣхнитъ никове — историята дава винаги единъ и сжщъ отговоръ:

Свобода външна нъма и не може да има безъ свобода вътрешна.

Външното свободно подвизаване ще бжде догодкова реално, доколкото е реална вътрешната свобода, понеже външниятъ животъ отражава вътрешния животъ, сиречь понеже всичкитъ действия въ нашия външашенъ животъ не сж друго нъщо освенъ конкретизирани мисли и чувства.

А. Comte, говори:

La liberté politique provient de la liberté morale.
Сиречь политическата свобода изхожда отъ моралната свобода.

Който е заробенъ вътре въ душата си — той не може да бжде воленъ въ постъпкитъ си, въ обноситъ си съ хората.

Робътъ, освенъ че е заробенъ отъ своитъ властници, — бива още и самозаробенъ, сиречь онестенъ отъ своитъ рабски инстинкти и пороци.

Еманципирайте го ненадейно, еманципирайте го напълно, и го поставете въ обществото да действувва както си ще: — той ще сѣе наоколо си робски мангалитетъ, сиречь робско заслѣпение, робска развала, робско звѣрство, робски упадъкъ.

Той не може да даде — освенъ това, що носи въ себе си; заразенъ отъ душевна болка — той не може да не заразява.

За всички народи у които политическата еманципация не е била дошла постепено и мудро като плодъ на нормаленъ културенъ развой — а е била рожба на изключителни нѣкакви събития — историчитетъ изказватъ едно и сѣщо сжждение, една и сѣща преценка:

— Хора по такъвъ начинъ еманципирани се показватъ най-жестоки насилници, най-горещи привърженици на потиснителъ, като оправдаватъ старата подумка, че нѣма по-лютъ, по-въртъ повелителъ отъ доскоронния неволникъ!

Не по-малко категориченъ е и фолклорътъ у всички общества:

— Простотия, слободия!.. Слободия, най-грозна неволия!

* * *

Въ българскитъ училища се проповѣдва, че българинътъ е робувалъ непрекъснато цѣли петъ столѣтия.

Тѣзи петъ столѣтия сж всжщностъ хиляда години: петъ столѣтия подъ турско иго, две столѣтия подъ ярема на византийцитетъ, и други нѣколко столѣтия — нека поставимъ единъ минимумъ отъ три столѣтия — подъ хомота на българскитъ боляри и царедворци.

Да, това сж цѣли хиляда години, — презъ които българитетъ сж били стока човѣшка, двуноги добитъци — нѣщо по-нищожно даже, прахъ човѣшки.

Това сж цѣли хиляда години презъ които българитетъ сж били несправно гонени, газени, онеправдани, измъчвани, изгребвани — отъ името на тоя варварски принципъ: Горко на победения!

Своего неволничество — българинътъ го е охарактеризиралъ въ своя фолклоръ:

— Ахмедъ, Мехмедъ, сѣ за захмедъ! — охка той. И още:

— Гъркъ съ книга, турчинъ съ сила, докараха ни до този халъ! И още:

— Да кажа криво не смѣя отъ Бога, да кажа право на смѣя отъ бега! И още:

— Българинътъ е тжпанътъ на турчина!

— Турска правда, бой, та брой!

— Турски законъ, кривъ си че си живъ! — и пр. Какви петна е отпечаталъ хилядогодишниятъ негетъ върху психизма на българина?

Такива каквито историята отбелязва и у други народи — преминали презъ еднакви пагила и мжчила: крайно себелюбие, ултра-индивидуализъмъ, грабнащъ съ чловѣконенавистничество и автолария!

Припомнете си, драги читатели, положението на евреина въ срѣднитъ вѣкове.

Неволниятъ евреинъ нѣмаше родъ, нѣмаше бащиния; той си мислѣше: адъ не може да бжде отечество, азъ нѣмамъ отечество! Той бѣше самъ на себе си всичко: племе, челядь, гражданство. Той живѣеше за себе си, въ себе си. Той нѣмаше нѣра въ никого: братъ му, баща му, синъ му, мжсха да го издадатъ и предадатъ, да го вкаратъ въ бедствие. Неговиятъ лозунгъ бѣше:

— Потаявай се! — Той криеше всичко и се криеше отъ всички, — забуляше живота си!

! Автолария — гр. отъ *αὐτός* самъ и *λατρεύω* служа, обожавамъ, покланямъ се Богу; самообожаване; култъ къмъ себе си.

Какъ смогна неволниягъ, огнетениягъ, погзаниягъ еврейнъ, да излѣзе изъ това грозно положение? Като се предаде на спекула, като събираше имотъ, като трупаше злато въ ковчега си, като лихварствуваше, като банкерствуваше.

Лека-полека той достигна да стане банкиринъ на разточителнитѣ голѣмци, на оргийствуващитѣ витези; по тоя начинъ той стана човѣкъ потрѣбенъ тѣмъ, помагачъ тѣхенъ въ тѣхния разокошенъ животъ, поправителъ на тѣхната стопанска разнебитеностъ и съсипия.

И той си думаше: „— Всѣка човѣшка честъ, всѣко човѣшко достойнство, всѣко човѣшко достолепие! у мене сж погазени; азъ ще ги възстановя, ще си ги възвърна чрезъ моята търговска ловкостъ, чрезъ моята способностъ да творя богатство!“

Историята не може да осъди еврейна, че е действувалъ така; той трѣбаше да стане заможенъ — да стане мощенъ.

Обаче, историята констатира у възстановяваната по тоя начинъ еврейщина следното твърде важно явление:

Това което у срѣдновѣковния евреинъ е било отначало дарба и добродетель — сиречь изкуството да твори богатство и чрезъ повсеминутния си трудъ да подобрява положението си — лека-полека, въ течение на вѣковетѣ, превърнало се е въ порокъ!

Отъ да се занимава само съ печелене пари, само съ материални интереси, само съ сарафщина, еврейнътъ е достигналъ да стане лихоимецъ² и горещъ обожателъ на златния телецъ.

¹ Достолепие — достойнство, благоприличие.

² Лихоимецъ — първоначално богаташъ, притежателъ на излишни блага; отъ ст. былг. прилаг. ЛИХЪ избилень, излишенъ и ИМЪТИ имамъ; впоследствие: заемодавецъ срещу лихва, а днесъ изравнено съ лихваръ — нечестенъ и безсвѣдливъ, а днесъ заемодавецъ на парични срѣдства.

Такава е участъта на всички добри качества, на всички похвални влѣчения, на всички живоносни инстинкти у човѣка: — невъздържността, прекалеността, ламтенето ги превръщагъ въ душевни слабости.

Въ добре, това което казваме за еврейтѣ, можемъ да го речеме за много други народи — па и за българитѣ. Неполниството разви у българина два грозни порока — двата душевни робски порока — отъ една страна лакомството, ненаситното хищничество — отъ друга страна психическата забуленостъ, маската върху мисли и чувства, дволичичето, двоудушието.

Да любие имотецъ — та една частъ да даде на света, друга частъ на фанариотина — а трета частъ да запази за себе си — его каква е била първата грешка на българина въ продължение на дълги вѣкове.

А втората му грижа е била тая: да си служи съ думитѣ не за да формулира ясно и откровенно мислитѣ си — но наопаки, за да ги маскира, за да ги прави неотгадаеми и неузнаваеми.

* * *

Принципитѣ за братска обичъ, братска помощъ, братско състрадание, братска солидарностъ, е принципъ, чисто християнски.

Думитѣ за ближния си, служи на ближния си, твои радостъ само въ ображдането на ближния си, любови Бога въ лицето на неговитѣ човѣшки създания — ето новата вестъ, добрата вестъ Христова. Въ предхристиянски времена милосърдието починаше отъ себе си — сиречь взимаше най-напредъ форма на милостъ къмъ себе си.

Въ предхристиянски времена общото благо трѣбаше да бжде отражение на частното благо.

Християнството донесе новъ принципъ — частното благо трѣба да бжде отражение на общото.

Християнството подчини единичната душа на ко-
лективната.

Евангелието ни заповѣдва да бждемъ щастливи
само чрезъ щастieto, за щастieto, поради щастieto
на нашитѣ братя.

Българитѣ си останаха такива каквито бѣха
преди Бориса - Михаила, когато се кланѣха на
истукани, когато виждаха въ всички природни явле-
ния манифестиране на грубата сила, и дохождаха до
заклучение, че първата длъжностъ на човѣшкото
сѣщество е да постави своето лично добруване по-
високо отъ всѣкакво общо благо и доброденствие.

П. Р. Славейковъ издаде въ нѣколко тома една
сбирка озаглавена български народни притчи¹. Между
тѣзи притчи се намиратъ нѣколко десетки отъ об-
щественъ характеръ — които смисълъ може да се
предаде така: Едничката обичъ която не лѣже е
обичѣта къмъ себе си!

Нѣма съмнение, че да би прочелъ фактитѣ и
сѣжденията които излагаме тука, единъ българо-
фобъ, — каквито ги има съ стотини у нашитѣ съ-
седи, сърби, гърци и власи, — би се провикналъ,
че българитѣ сж лоде безпомощно затънали въ
заблуда и невежество, безнадежно осждени на
провала.

Единъ българинъ не би могълъ да чете подобна
присѣда на своитѣ съотечественици. Ние не уст-
релваме хора нищожни; ние посочваме на едно зло
— на българското национално зло. Да се направи
вѣрна диагноза на това зло — ето, споредъ настъ,
кжде е нашето спасение.

Ние не правимъ друго нѣщо въ настоящия егюдъ
освентъ да опишемъ точно язвата която мори бъл-

¹ Вж. Български притчи или пословици и характерни думи.
Часть I. Пловдивъ, 1889. Стр. XXXII, 320; Часть II. София, 1897.
Стр. XXII, 229.

гарцината — и да покажемъ по какъвъ начинъ
тряба да се постави нажежено желѣзо върху тая язва.
Така само читателтъ ще си обясни нашето
люто истиннолюбие.

* * *

Сега дохожда редъ да си зададеме следното
питане: — Българската историческа и психологи-
ческа действителностъ бидейки таквази какъва я
окарактеризирахме — може ли да се рече, че онѣзи
които дадоха на българина западно-европейски ин-
стигуции, извършиха дѣло свѣстно и разумно?

Не! На българина се дадоха наредби за които
той не бѣше назрѣлъ.

Робски пороци набрани въ българската душа въ
продължение на хиляда години не можаха да се
премахнатъ чрезъ решението на едно събрание.

Les moeurs s'élaborent et ne se décréètent pas,
думи Таиле, — нравитѣ се творятъ сами, съ течение
на времето, но никога не се създаватъ чрезъ поста-
новления.

Загдето нѣма никаква хармония между духосло-
вешето на българина и наредбитѣ които му се
дадоха — българцината въ продължение на четири-
десетъ и петъ години е падала, и продължава да
пада, отъ натискъ и насилие въ безредица и хаосъ,
отъ безредица и хаосъ въ натискъ и насилие, отъ
оклокация въ режима на желѣзната диктатура, отъ
режима на желѣзната диктатура въ оклокация, отъ
директими унижения въ общенародно отчаяние, отъ
общенародно отчаяние въ държавни унижения.

И никою туй бѣ завършено най-последъ съ такъвъ
политически и социаленъ бѣсъ, щото преживѣхме
своботни презъ който българинтъ се показа по-
големъ българомразецъ отъ най-заслѣпенитъ и увѣл-
чени прати на България.

Представете си, че държите въ ржката си заръ — че го подхвърляте и търкаляте постоянно — и констатиравате следното явление: заръгъ дава ту еднорка, ту двойка, ту тройка, ту четворка, ту петорка, ту нула, — но никога шесторка. Вие дохождате, разбира се, до туй заключение че върху зара липсва цифрата шестъ.

Е добре, заръгъ на българскигъ основни институции — стотини пжти подлаганъ на опитъ въ продължение на четиридесетъ и петъ години, не даде никога редъ въ свободата, не даде никога морална дисциплина въ държавната иерархия, не даде никога първенство на таланта и преднина на способността, не постави никога на чело на управлението хора мъдри и надарени съ политическа умѣлостъ и възможалостъ, не опази никога отъ опетнение честъга на държавата и достолешието на народа, не смогна никога да отведе — прѣко бѣснѣящитѣ фъртуни — кораба на българството въ добро пристанище.

Каква поука трѣба да извлѣчеме отъ това грозно минало? Че господствуващитѣ въ България институции не сж въ състояние да дадатъ на хора като българитѣ, сиречь на хора съ българска психика, никакви блага и добродѣстии.

Иначе казано тѣзи институции сж дошли много рано. Това е исполинска нѣкаква мангия поставена върху снагата на едно дете.

* * *

Искателитѣ на моментални преобразования всрѣдъ българщината, сиречь искателитѣ на импровизирано прераждане у насъ, думатъ:

— Който иска да се научи да плава трѣба да се хвърли въ водата. Затворениятѣ въ тъмно подземие трѣба да бжде изваденъ отъ тамо, ако желае да се наслаждава на видѣлната. Българскиятѣ народъ ще добие въ свободата понятие за свобода.

Идиарингъ скоро ще разбере що е свобода, защото неговитѣ наставници ще го освѣтлягъ!

Кожко думи — толкова заблудения!

Нѣма съмнение, че който иска да се научи да плава трѣба да нагази въ водата. Но това не значи никакъ, че бихме извършили дѣло разумно, ако извършимъ едно дете въ рѣката, за да направимъ това него добъръ плавателъ. А народъ едва излѣтелъ изъ хилядогодишно тежко иго, и лишенъ отъ всяко възпитание, е сжтинско дете отъ точка гледна на политическата работоспособность.

Нѣма съмнение тоже, че затворениятѣ въ тъмно подземие — трѣба да бжде изваденъ отъ това подземлище. Но ако той е прекаралъ дълги десетилѣтия въ черна тъмотия — ние ще го ослѣпиме безпомощно и за винаги, щомъ го изложимъ на юлска слънчева грѣйка, каквато неговитѣ очи не могатъ да поносятъ. За да възвърнемъ, безъ всяка опасность, свободността въ неговитѣ очи — ние трѣба постепенно да го вкарваме отъ една стая въ друга като постепенно и прогресивно усиляме видѣлната.

Ако твърдението, че народгъ добива понятие за свобода въ свободата — трѣба да се разбира така: народгъгъ добива понятие за свобода само въ областта свобода, получена изведнѣжъ — това твърдение е цѣла нелепица!

Понятие за свобода народгъгъ добива въ оная свобода въ която се запазва пълень редъ, — понеже единъ не е друго освенъ възможността да развине нивитѣ психически сили и достоинства въ връста на законността и на реда.

А отъ друга страна пълень редъ, пълна законность се означагъ само чрезъ онѣзи свободни институции които се разширяватъ лека-полека, които се усилгътъ успоредно съ усилянето на културата. Свободата не е целъ на живота; историята и нивитѣ катамелени наблюдения ни показватъ, че

целта на живота е нравствено-духовното усъвършенствование. Свободата не е целъ — а сръдство, орждие, сѣчиво. Орждие, сѣчиво, не бива непременно и неизмѣнно ползотворно; ползата отъ него зависи отъ начина по който си служимъ съ него; то може да ни облагодетелствува — може и да ни съсипе.

Успоредно съ усилянето на нашето умение да живѣйме свободно — трѣба да бждатъ усилявани и нашитъ свободности.

La liberté ne se prend pas, elle s'apprend, дума Etienne Lamu, свободата не се взима, тя се учи.

На онѣзи, които почуватъ да изучаватъ фехтование — не се дава изведнѣжъ члвичена сабля; тѣмъ се туря въ ржцетѣ най-напредъ дървенъ мечъ.

Така погледнато на свободата — тоестъ като на едно орждие — на българитѣ трѣбаше да се даде орждие хармонирваще съ тѣхната сръчностъ, ловкостъ и пѣрговостъ — и съ усилянето на тѣзи качества да се преработва и орждието.

Но не стана тѣй.
Тѣмъ не се даде пѣрвомъ дървенъ мечъ — а изведнѣжъ имъ се повѣри ножъ желѣзентъ: тѣ се нараниха съ него.

Правата изхождатъ отъ длъжноститѣ: който знае въ обносцитѣ си съ хората да поставя на тѣхно разположение всичкитѣ си сили, знания и способности — който неуморно служи на обществото — който раторборствува непрестанно за човѣчеството — той само има право да говори за човѣшка солидарностъ, той само има право да очаква отъ ближния си подкрепа, закрила и съдействие. И той само е човѣкъ свободентъ — той само заслужава да се назове свободентъ — понеже зачита и насърчава у ближния си онова мждро и волно развитие, което дири за себе си.

Сравнете живота на такъвъ единъ свободентъ човѣкъ, сиречъ живота на просвѣтентъ свобо-

дентъ човѣкъ съ живота на непросвѣтентъ свободентъ човѣкъ, и вие ще видите разликата между истинска свобода и прослободнѣлостъ. Грубъ човѣкъ разбира свободата така: когото е за мене добро, трѣба да го наложя на другитѣ хора!

Maby бележи: Тираниитѣ обичатъ много свобода, но я обичатъ само за себе си, само у себе си! Героятъ — единъ герой насилникъ — на една стара френска комедия — разсжждава така: „Като изправямъ своята воля на другитѣ хора, не грѣша азъ; сгрѣшилъ е Господъ, който не е далъ на другитѣ хора такава воля каквато е далъ на мене — или не е далъ на мене такава воля, каквато е далъ на другитѣ хора!“

Минавахме еднѣжки покрай една кръчма, частъгъ поедина подиръ сръднощъ. Въ кръчмата десетина души бѣжанци изъ Турско дирѣха утеха въ виното и оришствуваха.

Но прѣвата, която тѣзи хорица вдигаха бѣ тѣй лоша и нетѣрпима — щото нѣкой съседи бѣха нападнали при прага на кръчмата да протестиратъ. Еднитъ отъ бѣжанцитѣ взе тогава да оправдава своето безчиние съ следнитѣ думи: „Та нали за туй бѣгаме отъ Турско, нали за туй сме дошли тука, въ свободна държава: да си правиме волята — безъ да се страхуваме отъ нищо и отъ никого!“

Сѣ старата оная подумка, уви:
Дай пълна воля на потиснатия, и его го превърнатъ въ потисникъ!

Челото на такивато свободоискатели въ селаша Битларини е легионъ.

Почитайте книжаря:

— „Що пакостишъ на рода си, като продавашъ прешурни въ които женитѣ се научаватъ какъ да обидватъ отъ бременностъ?“

Той ще ви отговори:

— „Азъ съмъ свободентъ да продавамъ каквото инако никой нѣма право да ограничава моята свобода!“

Попитайте селския даскалъ:

— Защо пакостишъ на рода си, като проповѣдвашъ, че идеята за божество и провидение е идея на тѣлоуumni хора, и че силата която е поставила редъ и хармония въ вселенната е сила чисто веществена? Защо пакостишъ на рода си, като проповѣдвашъ, че единственото свещенно право у човѣка е неговото право да си достави блага и наслади съ всячки сръдства? Защо пакостишъ на рода си като проповѣдвашъ, че народностъ и отечестволубие сж голословия на властници и управници, които гнеятъ своитѣ съвременници чрезъ подобни измислици?

Той ще ви отговори:

— Това що проповѣдвамъ е изразъ на моето убеждение. Азъ съмъ свободенъ да мисля както ща, свободенъ съмъ да диря и да групирамъ около себе си сѣмисленици, и никой нѣма право да ограничи моята свобода!

Попитайте училиния политиканъ:

— Защо пакостишъ на рода си, като леишъ изъ улицитѣ афиши въ които се говори, че само чрезъ кръвнина — чрезъ вседневна, люта и безмилостна кръвнина — ще се поднови обществото, ще се прероди човѣчеството?

Той ще ви отговори:

— Моето убеждение е, че добротчина се добива чрезъ сѣчь, моръ и огънь; и никой нѣма право да ограничава моята свобода когато се мжча да разпространявамъ туй убеждение.

Отличителната психическа черта на българскитѣ свободничари е тая: тѣ си създаватъ свой частенъ моралъ, въ хармония съ своитѣ охоти и ламтежи, превръщатъ въ доктрина своето озлобление!

Вземете всичко що има въ българската столица работници на перото и на мисълта — интеллигентни

кери; подраздѣлете ги на две категории — службеници, горе-долу три хиляди души и деятели въ либералнитѣ кариери, горе-долу пакъ три хиляди души.

Първитѣ служатъ — и дали сж обещание, че ще служатъ вѣрно — на едно общество, което, въ замяна, ги храни и облича, грижи се всѣкакъ за тѣхъ. Вторитѣ, — книжовници, адвокати, публицисти, инженери, архитекти и пр. — не признаватъ други господаръ и върховенъ властникъ; тѣ сж горещи поклонници и бранители на свободнитѣ наредби; напълнитѣ суверенитетъ е споредъ тѣхъ вселѣбебенъ бисламъ.

Е добре, българскитѣ народъ чиято организацион почива върху принципа на собствеността, българскитѣ народъ, който минава въ Европа за най-горещъ привърженикъ на казания принципъ — българскитѣ народъ, вижда днесъ своята воля паралелна и своитѣ материални интереси погазени отъ капиталитѣ петъ-шестъ хиляди службаци и интеллигентни — които заявяватъ, че за тѣхъ имотовладеишето не е ни най-малко велико и свещено социално начало — че домопритежанието е право на което треба да се отдава твърде ограничено уважение — ако не пълно презрение.

Да, по жилищния въпросъ шесть хиляди воли се противопоставятъ на петъ милиона воли — въ страната ето постоянно се говори за народенъ суверенитетъ.

Шестъ хиляди егоисти думатъ на цѣли пълчица имотици:

— Знайте, че вашитѣ недвижими имоти падатъ въ развалини; знайте че отъ прихода на тѣзи имоти ние не можете вече да се прехранвате и да плащате данъсь на държавата. Но ние сме цвѣтътъ на обшество: нашитѣ интереси искатъ да бжде погавенъ стария принципъ на волната имотностъ — а нашитѣ интереси стоятъ по-високо отъ вашитѣ.

Посегателствата върху правата на имотовладелецитѣ въ България, — посегателства извършени чрезъ редъ антисоциални наредби, и извършени отъ хора, които никога не сж преставали да твърдятъ, че черпятъ сили въ колективната народна душа, — представяватъ грамадна важностъ, понеже ни довеждатъ до следнитѣ заключения:

а) че у по-голямата частъ отъ българската интелигенция свободолобието е едно модно фразеологическо гиздило, и нищо повече; че у тая интелигенция вѣрата въ народния суверенитетъ не е никогато била освенъ грубо и заинтересувано ласкателство къмъ простолюдиего, ласкателство, което временно е било прекращавано, колчемъ индивидуални искания и обществени желанія сж прогиворечали едни на други.

б) че шепата хора противодѣйствуватъ на народнитѣ маси — само и само защото тѣзи хора сж прогомайстори въ изкуството да вдигатъ вѣрва каго кичатъ своитѣ претенции съ блѣскавитѣ цвѣтове на моднитѣ софизми.

в) че властѣта държи страната на тѣзи имотоненавистници — които сж или нейни помагачи — савовници или нейни опасни съперници; че съ това сиповедение властѣта доказва истинността на следното твърдение формулирано въ всички времена отъ десетки историци: властѣта е винаги готова да удовлетвори исканията на хора отъ които се бои, и на хора отъ чиято помощ има потрѣба.

г) че петмилионенъ народъ търпи безропотно и безкрамолно подобенъ *modus procedendi*¹⁾ въ висшитѣ държавни сфери.

* * *

Каго описвамъ какъ се разбира свободата въ България, азъ ни най-малко не искамъ да дамъ да

1) *modus procedendi* — лат. начинъ за постъпване.

се разбере, че българството е нѣщо особено несъвместно съ волно живуване, съ свободенъ общественъ развой.

Не, никакъ.

Моята мисълъ — повтаряме и потрѣгаме това — не че вчерашнитѣ неволникъ не може да се превърне днесъ въ свободенъ гражданинъ, не може да не носи днесъ психически следи отъ вчерашното неволничество. И въ този редъ на идеи, намѣсто да казвамъ български по-добре би било да казвамъ балкански.

Ето гърцитѣ, — цитирамъ ги за втори пхтъ.

Тѣ повседневно доказватъ, съ своето неразумно поведение, че не е свободата, която дава мждростъ, — че наопаки мждростѣта дава свобода.

Гърцитѣ постоянно говорятъ за свобода — свобода на мисълѣта, на печата, на събранята, на сдруженията и пр. Въ заглавията на тѣхнитѣ вестници винаги стои думата свобода, — Елевтеросъ (свободенъ печатъ), Елевтеросъ логосъ (свободно слово), Елевтеронъ вима (свободна трибуна) и пр.

При всичко това Гърция е класическата страна на противосвободнитѣ посегателства. Да се проповѣдава въздържаніе, умѣреностъ, редъ и законностъ на сѣрци — то би значало да се насаждагъ грехоци на северния полюсъ!

Погорѣ азъ нарекохъ българската свобода проповѣданостъ. Гръцката елевтерия би могла да се нарече елевтеромания!

* * *

У единъ руски мислителъ, ако помнимъ добре у Соловьева, намѣрихме следното твърде характерно замисление:

1) *Елевтерия* — гр. 'Елевтеріа' свобода, волностъ.

— Друго е свобода, и друго е идея за свобода. Свободата прониква дълбоко въ живота; идеята за свобода, каквато пълна и точна да бжде тя, стои неподвижна въ интелекта.

Нека поясниме мисълта на Соловьева съ следнитъ бележки на Aug. Comte:

— Докато идеитъ стоятъ само въ нашия интелектъ — тѣ сж едно просто духовно украшение, което не упражнява никакво влияние върху нашия *modus vivendi*¹; за да се превърнатъ въ активна мощь, за да достигнатъ да ни ржководятъ въ нашия животъ, тѣ трѣба да преминатъ отъ интелекта въ сърцето, трѣба да се въоржжатъ съ устрема на чувствата.

Така превърнати отъ сухи понятия на силни чувства, идеитъ носятъ въ психологията названieto *idées-forces*, идеи-сили, сиречь двигателни идеи — (Гл. Fouilleé, Les idées forces.)

Е добре, у гръцкитъ елевтеромани и у българскитъ прослбодитѣли — свободата е труфило на интелекта, но никакъ не благородна страсть или свѣтло чувствувание на сърцето.

* * *

Поетигъ — хора у които разумътъ е слуга на въображението, славословятъ непрестанно свободата — като я наричатъ слънце на душигъ.

Да, свободата е като слънцето — живионаса като слънцето. Свободата е живионаса у народи, които сж я придобили постепено, успоредно съ своето културно развитие; свободата е смъртоносна у народи, които сж я получили изведнѣжъ — при пълна липса на политическо възпитание.

Мждриятъ общественикъ страни отъ всѣкаквъ политически фетишизмъ — а така сжщо и отъ всѣ-

¹ *modus vivendi* — лат. начинъ на живѣне.

нико политическо озлобение — за него свободата не е нито богинята Свобода — нито блудницата Свобода. При оценката на каквито и да сж публични свободности — той взема въ внимание само следнитъ две обстоятелства: първо, навремено ли сж дошли тѣзи свободности; второ, сходягъ ли се тѣ съ правитѣ, върванията и традициитѣ на срѣдата на еждето сж дошли.

Преди нѣколко месеца, италианскитъ държавникъ Мусолини направи — предъ многохлядна публика въ Римъ — следнитъ изявления:

— Въ политиката не трѣба да боготориме нищо, изхождайки отъ абстрактни идеи, не трѣба да величаемъ а priori¹ никакви предприятия, не трѣба да възигваме фанатически никакви уредби. Трѣба, инакоки, да бждемъ прагматисти — сиречь да сждимъ за нѣщата по плодоветѣ, които даватъ. Докодагъ, напиримѣръ, въ битието на едно племе — емохи на криза, когато е потрѣбна най-строга морална дисциплина, и когато публичнитѣ волности и своенности биватъ извънредно вредоносни. Въ подобни времена не трѣба да се двоумимъ да замѣниме старъ култъ, престаналъ да крепи духовнитѣ ни сили, съ новъ живионасенъ култъ!

Всичко, що има свѣстно и разумно въ европейскитъ политически сфери — всички които се интересуватъ или раторбствуватъ за правилния и безспоренъ развой на европейската цивилизация — разполитскаха на тѣзи сжждения.

Дори изъ Америка, изъ Съединитѣ щати — идеетъ, изъ класическата страна на свободната идея и свободната дейность — чуха се одобрителни гласове за новия духъ, който е зацарилъ въ Италия.

¹ а priori — лат. отъ по-напредъ, отъ по-рано; не отпосле вънъ основа на наблюдения и факти, а предварително само чрезъ умозрения.

Крайнитъ елементи, онъзи които дирятъ въ своето ожесточение решение на социалнитъ въпроси — онъзи които не правятъ разлика между воля самостоятелна и своеволие, онъзи, които виждатъ въ необузданността и крамолнитъ наклонности гаранции за свободата, — се провикнаха — въ отговоръ на реформитъ предприети отъ Мусолини за опазване на обществото:

— Пропаднаха свободнитъ институции! Мракъ бѣсието тържествува! Партиитъ на труда, на културата, на прогреса, бидоха предателски осмъртени! Нека отговориме на тая протестация съ аргументи черпени въ философията на историята, социологията и психологията на тълпитъ — или ако щете съ доводитъ, които ни дава здравиятъ смисълъ.

Преди всичко, просвѣтенъ човѣкъ, човѣкъ свѣтоведецъ и людоведецъ, човѣкъ койго прекарва живота си да изучава законитъ на живота и законитъ на историята, не може да бжде мракобѣсникъ.

Такъвъ човѣкъ знае много добре, че — въ природни срѣди и въ човѣшки сфери — всичко е еволюция на сила и духъ, всичко е вървежъ отъ простъ къмъ по-сложенъ редъ, всичко е възходъ отъ добро къмъ по-добро и отъ по-добро къмъ най-добро, всичко е устремъ и усилие за възтържествуване на хубавото, истинното и благото, всичко е полегъ къмъ мудро, но сигурно усвѣршенствование.

Да, такъвъ човѣкъ, такъвъ жрецъ на знанието и на свѣтлината, не може да бжде ретроградъ, не може да бжде поклонникъ на гнета и знаменосецъ на човѣконеаивистичеството!

Но истински просвѣтенъ човѣкъ не може да бжде и служителъ на утопията, не може да бжде и възвестителъ на химерата.

Истинно просвѣтенъ човѣкъ иска щото всѣко благо въ човѣчеството, както всѣки плодъ въ природата, да дохожда на времето си, — сиречь той

иска щото всѣко нововъведение въ живота на човѣкитъ да бжде изразъ на единъ извървянъ стадий по пътя на прогреса.

Истинно просвѣтенъ човѣкъ не вѣрва въ априорното добротворство на институциитъ — и едновременно като цени високо човѣшката свобода, той още да я дозира и да опредѣля на какви хора какви полности трѣба да се даватъ; едновременно като се покланя на свободата той не забравя никога, че свобода пълна — получена изведнѣжъ — не е нищо друго освенъ първа крачка къмъ погаване на свободата!

Когато, прочее, такъвъ човѣкъ се обявява за проинишкъ на публичнитъ свободности, той не върши това отъ мракобѣсни съображения и замисли; не, той наплада лъжесвободата пакъ отъ името на свободата, сиречь отъ името на истинската свобода.

Лъжовната свобода, прослободнѣлостъта, като първа на правилния развой на обществото, съставлява тоже една прерада предъ еволюцията на публичнитъ волности; иначе казано, най-важниятъ изтоинишкъ за несполуки на либералнитъ наредби е вселодлиберализмътъ, най-жестоката и смъртоносна враждебница на свободата е яловата свобода на улчния политиканъ и безчинникъ.

Въ Еугоре Nouvelle четохме следното разсжждение на единъ фрэнски сенаторъ:

Най-жестоки врази на обществото сж онъзи, които бранятъ слободията ужъ, за да услужатъ на свободата, — сиречь онъзи, които искатъ да създаватъ редъ съ елементитъ на безредицата. Само онѣзи, които не се двоумятъ да ратуваатъ противъ яловата свобода сж хора на свободната мисълъ и на свободната съвѣсть.

* * *

Нѣ политиката нѣма нищо абсолютно.

Абсолютното въ политиката е абсолютно относително.

Неизмѣнно, вѣчно и свещенно вѣруу може да има въ религиитѣ, — никога въ политиката.

Всѣка политическа програма би могла да носи следното подзаглавие: какво ни дума здравиятъ смисълъ за днешнитѣ нужди на обществото.

Що е политика?

Jules Simon даде едно време следното прекрасно опредѣленіе на политиката:

— *La politique est la science de l'équilibre*, — политиката е наука на равновесието.

Всичко, което има сили да вирѣе и да живѣе — има право да вирѣе и да живѣе.

Права на индивидууми и на групи отъ индивидууми, — колкото и законни да бждатъ тѣ, — често дохождатъ до спрѣчване и стълкновение. Политиката се мжчи да ги помири, като ги кара да си правятъ взаимни отстъпки. Тази е мисълъта на Jules Simon. — (*Block, Eusucorédie politique*¹). Политиката е мощъ миротворна.

Идентична мисълъ намираме у Гамбета. *La politique est la raison politique*, дума той. — Политическата разумность стои въ умѣренността.

Крайнитѣ елементи обаче — нека имъ дадемъ едно по-почтително прозвище, като ги назовеме кабинетни мечтатели — поставятъ въ политиката онази философска абсолютность, която религиознитѣ хора поставятъ въ теологията.

Е добре, великата язва на съвременното човѣчество е именно тамъ, — въ оприличаването на политическитѣ въпроси съ религиознитѣ, сиречь въ въвеждането на неотстъпчиви и непромѣнчиви доктрини въ политиката.

Религиозно учение — бива учение съ вѣчно еднакви и еднообразни твърдения—отвѣждробовнитѣ

¹ Вж. *Petit dictionnaire politique et social* par Maurice Block Paris. 1896. 8°. P.p. 800.

интереси на човѣшкото сжщество бидейки вѣчно неизмѣнни.

Политическо учение, наопаки, бива учение за владивнатата промѣнчивость на човѣшкитѣ интереси съсь наземи, учение за необходимото и неизбѣжно съобразяване на човѣшкото сжщество съ постоянно обновяванитѣ форми на живота, учение за съгласуване на преходнитѣ земни блага съ кратковременнитѣ човѣшки сждбини.

Като говори за философската абсолютность, сиречь за идейната неотстъпчивость и непримиримостъ, въведена въ политиката отъ радикалитѣ, Ernest Renan дума:

— Азъ не мога да разбера какъ е възможно да вгле човекъ радикалецъ въ политиката, какъ е възможно да прояви човѣкъ фанатическа упоритость при уреждането на публичнитѣ работи. Историята ни поклама, че въ човѣшкитѣ интереси, идеи, моли, слабости и прищѣвки има само едно нѣщо трайно — неутрайтостта. Да искаме реформи, които се налагатъ отъ сегашнитѣ нужди и понятия на обществото — това е и мждро, и спасително; но да въведе реформи основани върху нѣкакви си всевъзможни теории — като напримѣръ суверенитетъ на народа — това е най-трагичната лудина, която може да обхване човѣшката душа. Суверенитетъ нѣма и даване да има ни у тѣлпи, ни у владѣтель — по дан прота причина, че тѣлитѣ биватъ често заслѣдени отъ най-грубо невежество — а владѣтельтъ може да се случи човѣкъ самолюбивъ, капризенъ, бездаренъ и жестокъ. Суверенитетъ може да има само въ принципитѣ на правдата — *summi quique in se* — принципи взети като изразъ на общечовѣшката съвестъ и проявени въ течение на вѣковетѣ. Суверенитетъ, тъй както го разбирагъ фанатичитѣ радикали, ще ни доведе до тоя резултатъ: да по-

ставиме правото въ зависимостъ отъ увлѣчеността на безразсѣднитѣ тѣли, сиречь да поставиме надъ правото право, или, по-вѣрно, да прогласиме като върховно право — правото да се отказваме отъ всѣкакво право, правото да погазваме всѣ какво право.—(R e p n. Questions politiques contemporaines; Avenir de la science; Dialogues philosophiques.)

* * *

Когато се образуваше преди нѣколко десетилѣтия сръбската радикална партия — въ нейната срѣда се чуваха такива изявления: искаме преустройство чрезъ нови права — и бързо унапредване.

На това бързо радикалско унапредване кралъ Миланъ, които не бѣше лишенъ отъ *esprit d'a propos*¹ даде следната характеристика:

— Радикалитѣ искатъ щото вѣковетѣ да станатъ години, годинитѣ да станатъ месеци, а месецитѣ да станатъ седмици!

Ползувайки се отъ нѣкои логрѣшки на Обреновичевитѣ — сръбската радикална партия смогна да заграби властѣта — и да я обсеби за дълги години.

Смогнаха ли сръбскитѣ радикали да всадятъ въ своето отечество златния вѣкъ за който мечтаеха?

Смогнаха ли тѣ да вселятъ въ Сърбия онази социална правда, онуй гражданско братолюбие, онуй мирно и тихо културно развитие, които би превърнали тая страна въ източна Холандия и Дания? Ни най-малко.

Наопаки, властуването на сръбскитѣ радикали тластна Сръбската държава въ редъ трагични събития, безредици и катастрофи, — които сж известни

¹ *Esprit d'a propos* — умѣстна духовитостъ; духовитостъ намѣсто (фр.)

на цѣль свѣтъ, та нѣма нужда да ги изброяваме дукъ, — и които ни най-малко не могатъ да се ком-пенсиратъ съ териториалнитѣ утолѣмения на Сърбия.

И сега вече колкото благоразсѣдливи дейци има въ Сърбия можахъ да разберагъ тая велика истина — че обещаването отъ радикалитѣ преустройство чрезъ нови права трѣбаше да почне съ преустройство чрезъ новъ духъ, понеже наредби, които сж добри за културни хонандци или датчани не могатъ да бждатъ добри за полукултурни сърби.

Нѣма съмнение, че тая истина ще се разбере единъ день и отъ българскитѣ радикали — може би тогава когато редъ нови сътресения и бедствия имъ покажатъ, че това което е вѣрно и очевидно въ библиотечнитѣ книги, не винаги е вѣрно и очевидно по посрѣдъ уличнитѣ тѣли!

* * *

Всички велики западно-европейски мислители — отъ Aug. Comte и Littré до Taine и до Brunetière, Франция и отъ Carlyle и Macaulay J. St. Mill и H. Spenser въ Англия — отбелезватъ въ своитѣ трудове по философията на историята едно и също явление: — колкото по-безкултурна е една страна толкова по-изобилватъ въ нея тѣсногърдитѣ сектантти, толкова повече тѣхнитѣ партийни програми иматъ за базисъ априорни твърдения и неотстъпчиво доктринерство.

За радикалитѣ въобще бележитиятъ фрэнски държавникъ Challeme! — Lacour (Echo de Paris, 4763) назовава следната мисълъ:

— Ils sont constamment irrités des sacrifices que la politique impose à l'absolu philosophique, — тѣ постоянно се злятъ поради жертвитѣ, които политиката налага на философската абсолютностъ!

Какъ добре е очертано, въ това сжжение, духосложението на радикалитъ въ всичкитъ балкански страни!

Сума западно-европейски професори доказаха въ своитъ исторически трудове, че философската абсолютност на буйнитъ политикани се намира въ пълно противоречие съ законитъ на живота. (*Michiels, Des tendances oligarhiques de la démocratie moderne.*) Това не търпи оспорване. Представете си, че въ едно и сжщо време, на едно мѣсто господарствува единъ грозенъ тиранинъ, който заявява, че всѣко право, всѣка сила и всѣко благо сж атрибуции само на неговата особа, — а на друго мѣсто бѣснѣе единъ уличенъ безчинникъ, който се провиква, че само чрезъ съчь, моръ и огнь може да се реализира правда социална, и насъсква хората да се оплъчатъ съ ятагани въ дѣсницата единъ срещу други — какви ще бждатъ, въ подобенъ случай политическата програма и политическата акция на мждрия гражданинъ? Той ще бжде едновременно революционеръ противъ владѣтеля-тиранинъ и консерваторъ, противъ уличния анархистъ.

Да, животътъ често ни налага такова поведение — да бждемъ едновременно консерватори и революционери, представители на най-строга и безпощадна дисциплина, — и разрушители на най-старовѣковна и високославна владѣтелска традиция!

Всичко това — сектантската логика на радикалеца не му позволява да го разбере.

Той ще ви запита:

— Признавате ли, Господине, че републиката и народовластието сж идеална форма на управление? Вие ще му отговорите:

— Идеална форма на управление нѣма тукъ нѣземи, Господне. А преди всичко не сжествува политически режимъ, който би могълъ да се назове

добъръ за всички времена, за всички сръди, за всѣкакви народи и племена. Азъ съмъ републиканецъ, да, и убеденъ републиканецъ; но азъ съмъ републиканецъ само когато се намирамъ въ Франца или въ Швейцария, кждето често отивамъ. А когато съмъ тука, въ България, азъ съмъ монархистъ, — и се тѣй убеденъ монархистъ, както съмъ убеденъ републиканецъ когато живѣя въ Парижъ или Женева!

Тѣзи думи ще бждатъ — за радикалеца сектантъ — казани на непонятенъ нему езикъ.

Той ще се чуди и диви какъ е възможно да се приказва така!

Той ще ви върази:

— Какъ, Господине! Вие, значи, имате нѣколко вида вѣрвания и убеждения, противоречащи едно на друго!

Да мислишъ, че законодагелитъ трѣба да се съобразяватъ съ духа, нравитъ, погрѣбитъ, повечето или по-малко култура на единъ народъ, — да твърдишъ, че уредбитъ на тоя народъ не бива да се влияватъ отъ други народъ, а трѣба да сж само самородно, самобитно, — да говоришъ, че добри институции сж само онѣзи, които мязатъ и приличатъ на страната кждето сж установени, а не следователно има разни и многообразни институции, които могатъ да бждатъ еднакво добри — монархъ и да противоречатъ една на друга — да, да говоришъ всички тѣзи истини, тѣзи елементарни и несмешни твърдения на социологията, психологията на тѣлитъ и философията на историята, — това значи, за сектанта радикалеца, да бждешъ човѣкъ съ нѣколко вида вѣрвания и убеждения!

Едно чилѣче!

Вие му казвате пакъ:

— Господине, вие се намирате подъ опителното влияние на гръмкитъ думи... Думата репу-

блика е като всъка друга дума... Думитъ нищо не значатъ! Въ Южна Америка има двадесетъ и петъ републики, историята на които може да се съкрати въ следнитъ дванадесетъ думи: — отъ постоянно потисничество къмъ нескончаема бунна; отъ нескончаема бунна къмъ постоянно потисничество! — Значи, не е формата на управлението, която докарва публично добродетелство — а качеството на хората, la qualité des hommes, както думатъ френцитъ... Не е и отсъствието или присъствието на единъ коронованъ владѣтель, което може да придаде на политическия нравъ повече или по-малко благъ, мѣдъръ, напредничавъ характеръ. Англия е монархия; при всичко туй, Англия се управлява сто лжти по-республичански отъ Парагуайската или Урагуайската република! Единъ френски писателъ, Еп. Faguet, опитвайки се да охарактеризува върно английското управление, си е послужилъ съ следното твърде забележително изражение или определение: — L'Angleterre est une république couronnée, — Англия е една коронована република!

Да, вие казвате всичко това на буйния човѣчекъ. И той пакъ не ви разбира.

Има хора за които само единъ езикъ е ясенъ и понятенъ: езикътъ на катастрофитъ!

* * *

Ако виждаме въ причинителитъ на политически и социални катастрофи обикновени злодеици — не можемъ да не приложимъ и при подобни катастрофи известната максима на западнитъ социолози: toute société a les criminels qu'elle mérite — всѣко общество има такива злотворци каквито заслужва.

Това заключение обаче не ще бжде съвсемъ справедливо когато е въпросъ за единъ народъ като българския, безъ национална традиция, безъ полити-

ческа отхрана, безъ просвѣтена срѣдна класа, безъ инкокораровити и доблестни водачи, безъ най-елементарно понятие за нравствена дисциплина и социална солидарностъ.

За такъвъ народъ, — народъ-бозайниче въ политическо отношение, — може да се рече съ най-пълна справедливостъ, че той ни най-малко не е отговоренъ когато улични бахоттражи и политически манифи! като Стамболйски смогватъ да му се налагатъ, като властници.

Подобна трагедия, разбира се, бива плодъ на обществена престащина.

Ала престащина не значи вина, както невежество не значи зловоліе.

Ако има виновенни то сж онѣзи, които сж дали на този народъ уредби въ които ловкитъ лошотници могатъ твърде лесно да намиратъ съчиво, за своитъ интереса и хищничества; но по този въпросъ ще се заговориме по-късно.

Тукъ ще формулираме само тая отдавна призната истина — че буйниятъ сектантъ не може да не бжде престъжникъ.

Въ политическата енциклопедия на М. Бюск се казва за едновременнитъ френски терористи: — Ce qu'il y avait d'absurde dans leurs principes explique ce qu'il y avait d'atroce dans leurs actions, — сиречъ: — абсурдността на тѣхнитъ принципи обяснява свирепостта на тѣхнитъ действия!

За сжщитъ терористи G. Le Bon бележи: „Leurs idées étant fausses leurs haines étaient implacables!“ — (Нонеже тѣхнитъ идеи бѣха лъжовни, тѣхнитъ умрази бѣха безмилостни! — (G. Le Bon. Réflexions sur les révolutions.))

Тѣзи многознаменателни размисления на двамина френски историци и социолози ни обясняватъ отъ

Минафъ, и — прозвище на малоазийски турци, известни на жестокоста и грабителството си.

где произхожда голѣмия брой политически убийства въ България, отъ две-три десетилѣтѣ насамъ.

Българскиятъ партизански убийца вижда въ своя ятаганъ и въ своя пищовъ най-добри тълкователи на своето политическо Вѣрую!

Българскиятъ партизански убийца вижда въ кръвината единъ видъ жертвоприношение — свещенно жертвоприношение отъ името на своята непогрѣшима социална доктрина и вѣра!

И какъ да не прибѣгва той — въ своитѣ домогвания — къмъ убийство и кръвнина, когато Църковенъ вестникъ, органъ на Светия Синодъ, заяви, въ времето на общоевропейската война — че свободата е цвѣте, което не расте и не вирѣе, докле не бжде поръсено съ кръвъ! Ако поливането на свободата съ кръвъ е нѣщо одобрително и похвално отъ точка гледна на божественитѣ закони — защо да не бжде одобрително и похвално оцапането съ кръвъ на едно партийно знаме — въ което многома хора виждатъ символъ на тѣхната свобода?

Какъ да не се размножаватъ анархиститѣ-крѣволочи, когато свещеници, представители на Онзи, който е казалъ: блаженни сѣ миротворцитѣ! — съюзяватъ се съ умопомрачени и увѣлчени селски даскали, за да насъскватъ гражданитѣ къмъ междоусобна война — и да ги предводителствуватъ противъ власти и националства?

ЧАСТЬ II.

Тѣй че истинска свобода — това значи строга иерархия дѣржавна, строга национална дисциплина, строгъ социаленъ редъ въ свободнитѣ институции. Свобода се добива въ реда — а не редътъ въ свободата.

Редъ въ свободата е единичкиятъ начинъ за ополчоворяване на свободата — и за насаждане на свободенъ духъ у тѣлитѣ.

За да даде редъ свободата трѣба да се развива мушно, постепенно, прогресивно — сиречь да се усвоя успоредно съ усилянето на чувството за дългъ, справедливостъ, солидарностъ, самоотверженостъ, чинопочитание и човѣшка почить у гражданитѣ или, по-вѣрно, успоредно съ усилянето на културата.

Хора надарени изведнѣжъ съ пълна свобода, никога не сѣ били свободни хора.

Свободни хора сѣ онѣзи които лека-полека сж развили въ себе си способността да живѣятъ свободно; иначе казано свободата, бидейки не цѣль на живота, а едно отъ срдѣствата за живѣене, сиречь бидейки едно сѣчиво, трѣба да изучаваме изкуството да си служиме съ него.

А това значи, че свобода не може да бжде дарена или заграбена: тя се добива чрезъ учене, обсеба се чрезъ духовно усвѣршенствование. Тя расте въ насъ — тѣй както растатъ въ насъ умътъ, разумътъ, волята, характерътъ, знанието и опитността и най-сетне самото наше тѣло. Доктрината на елентероманитѣ може да се съкрати въ следната

детинска формула: ако свободата е добро нѣщо защо да я дозираме; добритѣ нѣща нѣмагѣ нужда отъ измѣрване!

Въ политиката всичко неизмѣрено е вредоносно. Свободата бидейки едно орждие, ние ще се раваме съ него ако не знаеме мждро да го употрѣбываме. Иначе казано, свободата не дава мждростъ — а мждростъта дава свобода.

Немждрото употрѣбление на туй орждие е по-лучило названието слободия. Слободия — неволия, дума нашиятѣ фолклоръ.

Слободия — неволия, то значи свобода изопачена. А свободата бива изопачена когато пада като гръмъ въ душитѣ — и вмѣсто да ги освѣтли и вмждри, помрачава ги и ги разнебитва.

Не бидейки производъ на правилень развой — както трѣба да бжде съ всички плодове въ дурховния и веществения свѣтъ — а производъ на гръмтевичень превратъ — ненавременната пълна свобода не твори редъ, а безредие; или по-вѣрно тя се мжчи да създава редъ отъ всичкитѣ елементи на безредиего, тя съчетава всичкитѣ егоизми и автолатрии, прави синтезъ отъ всичкитѣ ламтежи и апетити, и произвежда онзи хаосъ, който бѣ получилъ у старовремскитѣ хора това име: tot capita, tot sensus.¹

! * *

По единъ или други начинъ — човѣшкото сжцество трѣба да признае една власть и авторитетность надъ себе си — трѣба да подчини своитѣ воли и приисквания на една повеля стояща по-високо отъ тѣхъ.

Въ варварски страги тая повеля изхожда отъ единъ върховень и безотговорень властникъ — кой-

¹ Колкото глави, толкова мнения (лат.)

то се разпорежда както ще съ сждбинитѣ на тѣлитѣ. Въ страни повече или помалко культурни тая повеля изхожда отъ закона, налага се въ името на законна.

Туй че — ни въ правова, ни въ неправова страна — чловѣкъ не може да бжде абсолютно самоподникъ или самогосподаръ.

Тамъ гдето не цари надъ всички единолична воля — тамъ господствува оная безлична воля, която носиме законъ, и която е, или трѣба да се стреми да бжде, отражение на всевѣковната общечовѣшка свѣсть.

Това господаруване на закона — Casimir Perier не се подвоуми да го нарече despotisme de la loi! — него искаше съ това название не да го осжди, а инакки да охарактеризира неговата абсолютность, да поясни неговата безусловна наложителность. Десподизъмъ на закона — то значи натискъ на правда, налагане на реда и на социалнитѣ уредби силомъ, принудително зачитане на общо свѣтовнитѣ интереси и блага.

Другъ великъ френецъ, Тиеръ думалъ тоже:

— Il ne faut faire usage de la liberté que pour obéir à la loi! — Сиречь:

Чловѣкъ трѣба да си служи съ свободата само да да се покорява на закона.

Свобода на пакостене нѣма, неможе да има. Пакостникътъ напрасно си въобразява, че е свободень. Той пакости не защото е свободень — а защото е робъ, робъ на порока, робъ на развалага, робъ на дурността, робъ на злото.

Отъ това следва, че човѣкъ който счита себе си безусловно и безпредѣлно свободень — свободень да не зачита законитѣ и публичната свѣсть, — е инакки голѣмиятъ врагъ на свободата.

¹ Неспоитизъмъ на закона (фр.)

За него може да се рече това, което Полибий дума за тиранитѣ:

— Тиранитѣ обичатъ свободата — но тѣ я обичатъ само за себе си, само у себе си! Тѣ сж свободни сѣячи на робство!

* * *

Историчитѣ еднородно формулирагъ тая истина:

Когато единъ народъ е заробенъ и погазенъ отъ чуждо племе, и когато неговото повдигане противъ инороднитѣ власти може да стане причина за неговата изгреба, сиречь когато обстоятелствата не сж никакъ благоприятни за борба, повдигането, борбата трѣба да се отложатъ за друго време, за онуй време когато не ще има рискъ за обща расова изгреба. Водачитѣ на такъвъ заробенъ народъ трѣба да го наставляватъ тѣй: — Чакашъ си и си тѣришишъ още ли столѣтия, ще почакашъ и ще потѣришишъ още нѣколко години — защото за теглото има цѣръ — но за осмъртыване нѣма цѣръ; по-добре е за единъ несвободенъ народъ да живѣе дѣрзновено съ надеждата, че ще добие единъ день свобода — отколкото да се реши свободно да изчезне, сиречь да подири освобождение въ своята умиралка.

Съ други думи казано — по стѣлбата на социалнитѣ потрѣби и необходимости — потрѣбата да се живѣе дохожда преди потрѣбата отъ волень животъ — или, по-вѣрно — позволено е, желателно е, да се откупи, да се отстрани опасността отъ смъртъ чрезъ отсрочване на публичната еманципация.

Е добре, косто е вѣрно за гнетъ упражняванъ отъ единъ народъ надъ други народъ — вѣрно е тоже за самоизмжчването, за самопогазането на единъ народъ — сиречь за ярема наложенъ нему отъ неговитѣ заблудени синове, отъ неговитѣ крайни елементи, отъ неговитѣ елементаромани.

Иначе казано, косто е вѣрно за вѣнкашенъ кризисъ, — вѣрно е и за вжтрешенъ кризисъ.

Когато единъ народъ преживѣва тежки вжтрешни външения и трудности — усложнени съ залетни междудѣржавни — когато, при подобна криза, едно общество бедствува да бжде онеправдано или погачено отъ всевъзможни вжтрешни бахототражи и външни хищници — дѣржавникътъ има за първа длъжностъ да рече на кабинетнитѣ утописти, решени да не дѣржатъ смѣтка за общата опасностъ:

— Идеологическитѣ преирни сж за нормални времена; азъ нѣма да ви позволя, при сегашнитѣ аномални обстоятелства да всеждате страстни външения въ духоветѣ. Идеитѣ — то сж мобилировка на кжщата; а сега, когато кжщата се залашва отъ аномалѣрени подпалвачи — не е време да споримъ какъ трѣба да я мобилираме. По-напредъ трѣба да я избавимъ отъ пожаръ!

Такова поведение дѣржа напоследкъ, въ Италия, ловкитѣ и благородивѣ общественикъ Мусолини.

Заграбилъ управлението — съ помощта на нѣколцина смѣли италиански патриоти, и при силното убеждение, че има въ живота на всѣко общество минути исторически, когато потрѣбата отъ диктатура се являва като потрѣбата отъ нажежено жетѣзо върху нѣкои язви — Мусолини каза на италианскитѣ утописти и слевтеромани:

— Свободата, добре разбраната, добре тълкуваната, добре прилаганата свобода, има за цель да помага на гражданитѣ да развиватъ своитѣ психически способности и дарования. Но когато свободата, докато да бжде така преиначена и изопачена гдето да стане прѣчка, а не помагало за унапредването, то престава да заслужава името свобода; тя се прерива тогава въ незнамъ какъвъ духовенъ бѣсъ, въ неимамъ каква нравствена епидемия — и трѣба на всѣка

цена да бжде обуздана, сломена. Всѣка човѣшка наредба може да бжде обезобразена тѣй гдето да спѣва цивилизацията вмѣсто да я крепи. Псевдосвободата спѣва цивилизацията. Между пагубната пълна свобода, отъ една страна, и отъ друга страна ограничената животносна свобода, азъ нѣма да се подвоумя ни една минута: азъ предпочитамъ и избирамъ ограничената свобода!

* * *

Елветероманитѣ наричатъ мракобѣсие и челоуѣководеностничество държавническия *modus procedendi* на Мусолини.

Не. Това е обвинителенъ актъ писанъ отъ хора, които обръщатъ гърбъ къмъ история и наука, когато история и наука противоречатъ на тѣхнитѣ мечтания.

Единъ велемждъръ и високодоровитъ диктаторъ, който на тая минута би усмирилъ бѣснѣящитѣ улични републиканци въ Гърция — или би заюздиль дучѣнитѣ крайни елементи въ България — би билъ герой на свободата — а никакъ не знаменосецъ на потисничеството.

Не трѣба никога да се забравя тоя урокъ на историята — че борбитѣ за разуменъ и правилень прогресъ — не биватъ само борби противъ ограничения на волната човѣшка дейность; тѣ твърде често биватъ борби противъ охлократията — сиречъ борби противъ своеволията на властвуващата слободия.

Казватъ:

Слободия — неволия.

Това е вѣрно. Това значи, че прекалената волность води къмъ зловолие. Това значи, че развратъгъ е робство.

Само тѣсногърдитѣ сектанги си въобразяватъ, че нагискъ, че притѣснения може да всадятъ въ ул-

рамлението само шепя царедворци или властнически симозванци.

Не. Има и други гнетъ, други яремъ, — гнетъгъ устроенъ отъ водачитѣ на слѣпи тѣлпи, яремъгъгъ нагласенъ отъ случайнитѣ площадски трибуни и политически бахоттражи.

Куртизанитѣ сж дворцови демагози; — демагогитѣ сж народни куртизани.

Или, ако щете, царедворцитѣ сж анархисти изотгоре, демагозитѣ сж анархисти изотдолу.

Борбата противъ всѣкакъвъ родъ анархия е законна.

У народи скороосвободени — надарени съ пълно и безгранично право на самоуправление, и лишени отъ всѣкакво политическо възпитание — публичнитѣ животъ бива едно постоянно изпадане ту въ една крайность, ту въ друга, — ту въ анархия изотгоре, ту въ анархия изотдолу.

Такива народи мязатъ на пиянъ селянинъ, едязтъ на магаре; той се полюлява, и полита ту на лѣво, ту на дѣсно; — полита ли на лѣво и го изправятъ, полита тогава на дѣсно; полита ли на дѣсно и го изправятъ, полита тогава на лѣво.

Българскитѣ народъ сега полита на лѣво. Той полита твърде често, полита постоянно на лѣво — както впрочемъ и другитѣ ориенталци — политическитѣ целеначета, които се зовагъ елини, отоманци, и прочее.

Българскитѣ народъ полита на лѣво, — и бедствуна да падне, да се провали и разбие. Трѣба да го изправимъ.

Политическитѣ везни нагехняватъ на лѣво. Трѣба да поставиме товаръ на дѣсно — та да ги уравнисимъ.

Най-мждрата дефиниция на политиката како наука бѣ дадена едно време отъ она великъ държавенъ мжжкъ, който се зове Тьеръ. La politique est la

science de l'équilibre, казва той, политиката е наука на равновесието.

Религията дума: това, което уреждамъ е неизмѣнно, вѣчно. Политиката не може да рече това.

Политиката урежда интереси, облаги.

А интереситѣ биватъ временни, промѣнчиви. Благата биватъ преходни.

Въ политиката абсолютното е абсолютноно относително.

Времето когато хората вѣрваха въ суверенитетѣ мина.

Суверенитетъ не може да има ни у владѣтель, ни у тѣли, — защото владѣтельтъ може да бжде човѣкъ скудоуменъ и следователно пакостенъ, и защото тѣлитѣ могатъ да бждатъ безоки и следователно несвѣстни.

Суверенитетъ има само въ закона, когато го вземемъ не като еднотелно властническо, а като изразъ на всевътовната и всевъковна човѣшка свѣсть.

Мина и времето, когато хората вѣрваха въ еднотелна политическа партия, или, по-вѣрно, въ безподвижно партийно Вѣрую.

Днесъ само малокултуренъ човѣкъ може да рече: — Азъ съмъ консерваторъ, чистъ консерваторъ, нищо друго освенъ консерваторъ!

Днесъ само безкултуренъ човѣкъ може да рече: — Азъ съмъ революционеръ, чистъ революционеръ, само революционеръ!

Просвѣтениятъ, благоразумниятъ човѣкъ е еднотелно консерваторъ и революционеръ.

Той е консерваторъ противъ личния анархистъ. Но той е сжщевременно революционеръ противъ своеволията на безумния държавенъ глава.

Той знае, че едно отъ най-пагубнитѣ заблуждения е консерваторството — когато хората консервиратъ не здрави и животносни работи, а гнилотия.

Той знае тоже, че не по-малко пагубно е и това заблуждение: да революционерствуваме по такъвъ начинъ гдето да превръщаме революционерството въ занаятъ!

Въ нѣкои югоизточни страни на Европа, въ онѣзи страни гдето избобилатъ политикани-новаци вѣрващи въ възможността да се импровизира напредъкътъ, въ онѣзи страни гдето мислятъ, че логиката бидейки наше човѣшко издѣлие, тя трѣба да бжде такава, каквато може да бжде, — днесъ намираме ширти, които величатъ себе си съ титлата радикали.

Радикали, то сж хора които искатъ коренни преобразования въ обществено и държавно управление.

И тѣзи преобразования споредъ радикалитѣ, трѣба да бждатъ осжществени беззабавно и безусловно, безъ да се взема въ внимание дали тѣлитѣ облагатъ психика способна да смила и абсорбирва всѣкаквъ родъ нови наредби.

Съ други думи, радикалитѣ съгласуваатъ тѣзи две несъгласуеми явления, съчетаваатъ тѣзи две несъчетаеми работи — импровизиране и раждане, — радикалитѣ искатъ импровизирано прераждане.

Радикалитѣ си въобразяваатъ, че появата на новъ свѣтъ, бива плодъ на силна воля, силно манифестирана, а не плодъ на усиленъ културенъ трудъ, произскаванъ презъ дълги вѣкове.

Радикалитѣ говорятъ винаги за новъ редъ въ човѣшкия животъ установенъ чрезъ нови закони; тѣ не могатъ да разбератъ, че новъ редъ не е осжществимъ въ човѣшкия животъ преди да бжде осжщественъ въ вжтрешния животъ; тѣ не могатъ да разбератъ, че преди да констатираме каквото и да било въ видъ на законъ писмено формулиранъ, трѣба да го институираме въ духовствѣ; тѣ не могатъ да разбератъ, че нравитѣ се трансформиратъ

ватъ въ течение на времето — но не могат да бждат предметъ на законодателска воля и повеля. Тѣ не могат да разбератъ, че законътъ не бива творителъ на ново духосложение, а съвсемъ наопаки отражава старо, сиречь господствуващо отдавна духосложение; тѣ, накратко, не могат да разбератъ, че преди да промѣниме по законодателенъ редъ начинитъ за живѣяне, трѣба да промѣниме човѣшката душа, ибо¹ човѣкъ не е за наредбитъ, а наредбитъ сж за човѣка.

Говорейки за начина по който радикалитъ обичатъ да умствуватъ, великанътъ Ернестъ Ренанъ дума, че това умствование е опакото на разсждъка и кариатурата на всѣка духовна мощъ.

Радикалитъ би възразили: единъ човѣкъ, Ернестъ Ренанъ или други, не може да хвърля присжда върху хиляди люде. Една воля не може да се противопостави на хиляди воли.

Този аргументъ не е нищо друго освенъ аргументъ за непогрѣшимостта на множеството, за велемоцието и „всеправieto“ на мнозинството.

Това е вѣчниятъ аргументъ на онѣзи сектанти за които е казано, че тѣ знаятъ да гледатъ, но не знаятъ да виждатъ, знаятъ да се взиратъ, но не знаятъ да съзиратъ, на онѣзи тѣсногърди теоретици на публичната сила, които сж навикнали да преброяватъ мненията намѣсто да ги оценяватъ, сиречь да дирятъ подкрепа въ числеността намѣсто да я дирятъ въ смислеността.

Не, мнението на единъ гигантъ на знанието, на единъ титанъ на умозрението, като Е. Ренана, стои по високо отъ скудоумнитъ многоглаголияни и словоборства на нѣколко стотини или хиляди буйствуващи политикани. Науката не признава партийни интереси,

¹ або — защото.

ни, по вѣрно, не поставя величието на една партия срещу светостта на една истина.

Но не е само Е. Ренанъ, който [говори така .

Аццсте Comte дума: — всѣка крайностъ и прекаленостъ въ организуването на публичния животъ сж лъжовни, понеже крайността и прекалеността отнеждатъ къмъ философска абсолютностъ, която не трѣба никога да намира мѣсто въ политиката.

Тенъ отъ своя страна възглася:

— Крайнитъ елементи, сиречь ревнителитъ на политическо и социално Елдорато¹, желателитъ на инезанна и мигновена всеобнова не биватъ никога хора на науката. Когато науката противоречи на гъхитъ блънове — тѣ я мразятъ. Тѣ не би се посвѣтили да заявятъ, че истина негъхна, неподвластна тѣмъ, не е истина. Всесвѣтовниятъ духъ и общочовѣшката съвѣстъ обитаватъ при тѣхъ, въ тѣхъ: тѣ сж ги взели въ пленъ!

* * *

Най-лошото управление — у народъ безкултуренъ или малокултуренъ — е демократическото.

Защо това?

Отговоръ на това питане ще намѣримъ у Aug. Comte.

Pouvoir sans savoir, дума той, est très dangereux. Да имаме властъ и да бждемъ лишени отъ знание, е много опасно.

Това се потвърждава напълно отъ историята. Тя ни дава сума доказателства, че народна сила духовно безока отвекда непремѣнно къмъ провала и гибель.

¹ Елдорато — исп. [el dorado, позлатена [страна]; отъ исп. oro, фр. от > лат. aurum, злато — въображаема страна въ Америка, изобилна отъ къмъ злато и други земни блага; фиг. страна на избобилни и щастливъ животъ.

Народна сила духовно безока — то значи, разбира се, и водачи духовно безоки.

Между тълпи груби и авантюристи главатари винаги има връзка. Общо дѣло за подобни тѣли, то значи натискъ. Власть за такива авантюристи, то значи произволъ.

Тѣли груби и авантюристи главатари — образуватъ заедно охлокрация.

Историята не ни дава ни единъ примѣръ отъ траенъ редъ и миръ — при съчетанието на безкултурността и демократичността.

Каква е въобще целта на демокрацията?

Да дава преднина на дарбата, добросъвѣстността, знанието, умѣлостта, опитността, благоразуmiето, предвидливостта — съ една речъ да поставя на челото на общитѣ работи способнитѣ и мждри човѣци — за да може цѣлото общество да се ползува отъ тѣхнитѣ предприятия и трудове.

А какво виждаме въ балканскитѣ държавнически сфери? Противното. Тамо главатарство значи слепотничарство. Тамо не е нужно да внушавате почитъ чрезъ вашитѣ способности; внушавате ли страхъ чрезъ вашето коварство, вие сте годенъ за водачъ.

Е добре, вредъ кждето демократизмътъ дава подобенъ плодъ, вредъ кждето на чело на държавата стои не гениалниятъ мждъ, а кръчмовиятъ словоиграчъ и уличниятъ бахотражъ — демократическиятъ режимъ не е освенъ було, което прикрива лъжата, измамата и насилието.

Можемъ даже да поставимъ като неизмѣнно правило това олхтване, за да се узнае каква стойностъ представлява едно демократическо управление: — гледайте знае ли тѣлпата да открива, да цени, да насърчава, да превъздига, да възлага първенстваващи роли на своитѣ капацигети.

Кжде е избавата отъ съчетанитѣ и сдружени критикитѣ на безкултурността и знаменосителите на демократизма, сиречъ отъ охлокрацията?

Мусолини ни даде отговоръ на тоя въпросъ.

Избавата е въ налагането на едно мощно, енергично, способно и благонамѣренно правителство.

Казватъ ни: благонамѣренността може ли да прилагва къмъ средствата съ които си служи злонамѣренността?

Иначе казано — позволено ли е на доброто да налага себе си, да се награжда?

Отговаряме: да, позволено е.

Най-великиятъ мислителъ, мждрецъ и чловѣководецъ въ миналитѣ вѣкове, Bossuet, написа дълги томове, за да докаже тая истина — че въ зародиша на всяка обществена институция има повече или по-малко натискъ.

Дори въ похристиянчането на варваритѣ едно време, натискътъ бѣше позволенъ *modus procedendi*, и често играеше първенстваваща роля.

Единъ професоръ въ Туринския университетъ публикува, лани, едно съчинение подъ следното многозначително заглавие: Олигархическиѣ тенденции на съвременнитѣ демократически управления.

Авторътъ показва че — по липса на гражданска възмжджалостъ и политическо възпитание — тѣлитѣ не сж още способни да бждатъ уредници на своя публиченъ животъ; авторътъ показва че — поради тая некадърностъ, демокрацията неминуемо се пренася въ олигархия, която — подъ булото на народодържавието — устроява самоволно и самостойно държавата; наконецъ авторътъ показва, че относително нравствено-социалната и политическо-организационната стойностъ на казаната олигархия — това вече зависи отъ повечето или по-малко духовна будностъ, съзнание, здравъ смисълъ и добра воля у тѣлитѣ. Ако основателътъ на тая олигархия е чловѣкъ

мждъръ и подкрепенъ отъ нѣколко стотинъ хиляди души граждани — както въ Италия Мусолини бѣ подкрепенъ отъ фашистите — общото дѣло ще може успѣшно да бѣде поставено на здрави и трайни основи. Ако ли пъкъ основателтъ на казаната олигархия е човѣкъ грубъ, безталантенъ и лишенъ отъ всѣка поддръжка между народнитѣ маси — неговото начинание ще излѣзе ялово и неговитѣ улици ще ускорятъ общата провала вмѣсто да я отстранятъ.

— — — — —

1924.

КАКЪ ЗАПАДАТЪ И СЕ ПРОВАЛЯТЪ ДЪРЖАВИТЪ

ПРЕДИСЛОВИЕ.

Настоящата политическа студия е сбирка от няколко статии и писма до българският общественици.

Тъзи писма и статии — останали непубликувани до този часъ — сж писани въ разни времена, и това обстоятелство обяснява повторенията, които читателятъ ще срещне въ тѣхъ.

Ние не счетохме за нужно да премахнемъ тѣзи повторения — сиречъ да преработимъ труда си. Ние го публикуваме въ първоначалната му форма: нека читателятъ не забравя, че ние не му поднасяме ежегодна монография — а откъслечни размисления.

Въ тая студия — понеже се осмѣлихме да окъсетиме така труда си — се говори не за партийна политика, а за научна политика.

Нашитѣ думи сж думи на ошита и на разбора. Досегашнитѣ цѣрители на българската обществена болка правѣха като лошитѣ лѣкари, които лѣкуватъ само симптомитѣ на болестѣта, безъ да отричатъ нейния изворъ.

Авторътъ на това съчинение е убеденъ, че всички усилия за подобрене на българството ще бждатъ бесплодни — докле не се направи вѣрна диагноза на онава всепроядно зло, което единъ мислителъ би назвалъ българско национално зло.

Такава диагноза, драги читателю, се предлага днесъ на вашето разглеждане и одобрение.

Политическиятъ въпроси и задачи сж изложени въ този трудъ, съобразно съ поукага, що ни дава ми-

налото, това огледало на бъдещото, — съобразно съ уроцитъ, които черпиме въ философията на историята, въ социологията и въ психологията на тълпитъ, върховнитъ три науки въ които държавникътъ тръба да дири ръководство за своитъ начинания и домогвания.

Като се опълчава противъ царувачитъ посрѣдъ българската интелигенция противонаучни идеи и вървания, авторътъ на тоя трудъ счита за свой дългъ да заяви, че той рагува противъ знамена, но никакъ не противъ знаменосители.

Иначе казано, ние шибаме заблудението — но щадиме заблуденитъ; нашето шибане е безлично. Науката е безпристрастна.

Тя е повече отъ безпристрастна, тя е безстрастна. И ако може да се рече за автора на този егюдъ, че той е вострастенъ въ нѣщо — трѣба да се рече, че той е вострастенъ въ безстрастната наука.

Той не принадлежи на никаква политическа организация. Той не е членъ отъ никаква партия. Той не ходи да се кланя въ никакво капище.

Полувѣковно изучване на публичния живогъ у балканскитъ народи му даде да разбере, че у безкултурни или слабокултурни народи нѣма идейна партийна борба — а има партизанство.

А партизанството е отрицание на идеята партийностъ.

У едни хора партизанството е превръщане на политиката въ помингъкъ.

И тогава то е противоморално.

У други хора партизанството е тѣсногърдо доктринерство, едностранчива систематизация, идеологически мирогледъ.

¹ Les partis peuvent rendre de grands services à l'Etat; mais l'esprit de parti est toujours pernicieux; — партиитъ могатъ да принасятъ голѣми заслуги на държавата, но партизанството е винаги гибелно! (J. Barni, cité par Cazes, Les partis.) [Б. А.]

И тогава то е противонаучно.

И противоморалното и противонаучното партизанство сж еднакво гибелни за публичното унапредване, еднакво противонародни.

Какви резултати дава противоморалното партизанство — това е всѣкому известно; провалага на българската съвѣсть бие въ очи.

Царътъ на публичнитъ борби въ България е уличниятъ политиканъ.

Всжщностъ, партияга на която дава сърдего си и подкрепата си тоя политиканъ — е партияга на корема.

Той е гладенъ. Той е голъ. И той си дума: моятъ родъ трѣба да ме храни и да ме облича.

Неговото Върую, ето го: — дайте ми!

Неговата борба, ето я: — прехрана или смъртъ!

И осмъртъва той, — осмъртъва всичко, което пречи на неговия помингъкъ — или осуеотява неговитъ ламтежи.

България е на пхтъ да бжде призната за класическа страна на политическото убийство.

При всѣка промѣна на управление, новиятъ властникъ приема посетители-пехливани, които му говорятъ така:

— Господине министре, билъ съмъ се за тая партия, юмруци съмъ раздавалъ, за да олазя чиста нашата слава и да ви туря власть въ ржцетъ!

— Билъ съмъ се за тая партия! министрътъ знае какво значи това. Това значи:

— Искамъ си наградата — въ противенъ случай и съ насъ ще се разправя!

И наградата бива дадена.

Единъ министръ се осмѣли да я откаже, Кънчевъ.

— Азъ не съмъ раздавачъ на облаги! — казвъ той на Каранджулова.